

MARUF İKTİSAT

MARUF ECONOMICS

الاقتصاد المعروف

İSLÂM İKTİSADI
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
YIL: 1 • SAYI: 1 • 2021

EISSN : 2757-9360

THE JOURNAL OF ISLAMIC
ECONOMICS RESEARCH

مجلة بحوث الاقتصاد الاسلامي

MARUF BİR İKTİSADA DOĞRU

MARUFA DOĞRU | SITKI ABDULLAHOĞLU

MARUF BİR İKTİSADA DOĞRU | SERCAN KARADOĞAN

İBN MİSKEVEYH'İN AHLAK PENCERESİNDEN
ADALET ANLAYIŞI VE İKTİSADİ
MESELELERE ETKİSİ | ESMA VATANDAŞ

NİZAMÜLMÜLK VE İKTİSADİ FİKİRLERİ | FATMA NUR ŞAHİN

TAKIYYÜDDİN İBN TEYMİYYE VE İKTİSADİ
GÖRÜŞLERİ | ABDULLAH KULUÇ

EFFECTS OF GOVERNMENTAL
POLICIES IN BANKING INDUSTRY
BY USING FUZZY DEMATEL | HASAN DİNÇER - SERHAT YÜKSEL

TAG EL-DİN'İN "EKONOMİNİN TEMELLERİ:
AHLAKİ BİR YAKLAŞIM"
ADLI KİTABININ TAHLİLİ | ZEYNEB HAFSA ORHAN

marufvakfi.org

f | t marufvakfi

MARUF İKTİSAT

İSLÂM İKTİSADI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

SAHİBİ

**MARUF EĞİTİM ARAŞTIRMA VE
DAYANIŞMA VAKFI ADINA**

Sıtkı Abdullahoğlu

Yazı İşleri Müdürü

Yakup Yakar

Editör

Sercan Karadoğan

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Editör Kurulu

Sercan Karadoğan

İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

Hakan Kalkavan

İstanbul Medipol Üniversitesi

Grafik Tasarım

Mustafa Özen

Yayın Periyodu

Yılda iki kez

(Haziran, Aralık) yayımlanır.

marufvakfi.org

f | t marufvakfi

İletişim

Maruf İktisat İslâm İktisadı

Araştırmaları Dergisi

Seyit Nizam Mah. Mevlana Cad. No: 77

Necmettin Aytek Plaza Kat: 8

Zeytinburnu-İstanbul

Telefon: +90 0212 510 11 24-25

maruf@marufiktisat.com

editor@marufiktisat.com

www.marufiktisat.com

Yıl: 01 • Sayı: 01 • Haziran 2021

EISSN : 2757-9360

Danışma Kurulu

Abdullah Durmuş, **Marmara Üniversitesi**

Ahmet Faruk Aysan, **Hamad Bin Khalifa University**

Ahmet Tabakoğlu, **Marmara Üniversitesi**

Ali Polat, **Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi**

Faruk Bal, **İstanbul Medeniyet Üniversitesi**

Fatih Savaşan, **Sakarya Üniversitesi**

Hakan Sarıbaş, **Bülent Ecevit Üniversitesi**

Hasan Hacak, **Marmara Üniversitesi**

İbrahim Sırma, **İstanbul Üniversitesi**

Mehmet Hüseyin Bilgin, **İstanbul Medeniyet Üniversitesi**

Mehmet Asutay, **Durham Üniversitesi**

Mehmet Babacan, **İstanbul Medipol Üniversitesi**

Ömer Karaoğlu, **İstanbul Üniversitesi**

Sadık Ünay, **İstanbul Üniversitesi**

Servet Bayındır, **İstanbul Üniversitesi**

Süleyman Kaya, **İstanbul Üniversitesi**

Şakir Görmüş, **Sakarya Üniversitesi**

Yusuf Tuna, **İstanbul Ticaret Üniversitesi**

Zeyneb Hafsa Orhan, **İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi**

Başyazı

Marufa Doğru... **Sıtkı Abdullahoğlu** 04

Editörden

Maruf Bir İktisada Doğru **Sercan Karadoğan** 08

Arastırma Makalesi

İbn Miskeveyh'in Ahlak Penceresinden
Adalet Anlayışı ve İktisadi Meselelere Etkisi..... **Esmâ Vatandaş**..... 11

Arastırma Makalesi

Nizamülmülk ve İktisadi Fikirleri **Fatma Nur Şahin**..... 25

Arastırma Makalesi

Takıyyüddin İbn Teymiyye ve İktisadi Görüşleri **Abdullah Kuluç** 37

Research Article

Effects of Governmental Policies in
Banking Industry by using Fuzzy DEMATEL..... **Hasan Dinçer**

Serhat Yüksel..... 51

Kitap Değerlendirmesi

Tag el-Din'in "Ekonominin Temelleri:
Ahlaki bir Yaklaşım" Adlı Kitabının Tahlili..... **Zeyneb Hafsa Orhan**..... 75

Marufa Doğru...

Sıtkı Abdullahoğlu

Maruf Vakfı İslâm Ekonomisi Enstitüsü Başkanı

Marufun Tanımı

Maruf kelimesi Arapça kökenli bir kelimedir. a-r-f kelime kökünden türetilmiştir. Kelimenin yüksek sayıda türevi kullanım alanında yer bulmaktadır. Bu kavramın, Arap toplumları dışında da özgün haliyle kullanımda olan türevleri bulunmaktadır. İsminden müsemma olmalı ki, çok bilinen, sevilen ve benimsenen bir halde dolaşımda bulunmaya devam etmektedir.

Kelime en önemli kaynaklarda da kendisine yer bulmuştur. Bu durum onu kalıcı kılmış ve özellikle dini literatürün önemli bir parçası haline getirmiştir. Bazı çekim halleri, fiil halinden öte isim hali de çok kullanılmaktadır. Hatta hem eril anlamda hem de dişil anlamda insan ismi olarak da tercih edilmeye devam etmektedir.

Toplumlar tarafından benimsenmiş haliyle çok bilinen versiyonlarını şu şekilde ifade etmek mümkündür: **Maruf, İrfan, Örf, Arefe, Arafat, Arif, Arife, Muarefe, Tarif, Tarife** vb.

Maruf; Meşhur, genel kabul görmüş, iyi, faydalı, yararlı, doğruluk, tarafsızlık, hakkaniyet, dostluk, yakınlık göstergesi, dostluk alameti, aktif, malum, etken yapı, bilinen hem de iyi olarak bilinen, toplum tarafından güzel olarak kabul edilen anlamlarında kullanılmaktadır.

Buradan hareketle toplumların güzel ve makbul saydıkları adetleri, alışkanlıkları toplumun ortak kabulleri anlamında örf olarak adlandırılıp nesiller boyu devam ettirilen geleneklerin de adı haline gelmiştir.

Marufun Farklı Kullanım Türevleri

İrfan, bu kelimenin en önemli kavramlarından biri haline gelmiş ve tarihin derinliklerinde adeta bilgelik, hikmet ve sezgi gibi son derece derinlikli birikimleri toparlayan bir bilgi becerisinin adı olmuştur.

Arefe, fiil haliyle geçmiş zamanı ifade ederek, “bildi” anlamına gelmektedir.

Arafat; bilinç seviyesinin en yüksek olması beklenen ve varlığın sırrının kavranıp, Yaradan’a en yakın hissedilmesi gereken mevki olarak tayin edilmiş yerin adıdır.

Arif; bilen, derinlikli bilgi sahibi, bilge kişi anlamına gelir. Arife, bu versiyonun dişil halidir.

Muarefe; tanışmak bilişmek demektir. Hatta bu hali örf yarıştırmak, örflerin karşılaşması/karşılaştırılması anlamlarında da kullanılmaktadır.

Tarif; tanımlama özelliklerini toparlayıp, ilgisiz elemanları dışarıda bırakmak demektir.

Tarife ise, bir ekonomik niteleme olarak fiyatlandırma yerine kullanılmaktadır.

TDV İslam Ansiklopedisi, kavramı birden fazla maddede işleyerek hem etimolojik anlamına hem de tarihsel serüvendeki kullanımına ilişkin bilgiler aktarmıştır:

Örneğin: “Ma’rûf kelimesi Câhiliye döneminde “iyilik, ikram, gönül okşayıcı söz ve davranış” anlamında yaygın olarak kullanılmaktaydı. Nitekim Züheyr b. Ebû Sülmâ’nın Mu’allaka’sında “iyi söz, cömertlik, ihsan” ve genel olarak “iyi davranış” mânasında birkaç yerde geçmektedir (bk. Zevzenî, s. 107, 119, 120).”

“İbn Manzûr: “Ma’rûf münkerin zıddı olup insanın faydalı bulduğu, hoşlandığı, memnun olduğu şeydir” derken, Urf (örf) gibi ma’rûfun da iyi ve güzel fiiller için kullanıldığını ifade etmiştir. Râgıb el-İsfahânî, “Ma’rûf, akıl ve şeriatın iyi olarak nitelendirdiği fiilleri ifade eden bir isimdir”; demektedir.

Fahreddin er-Râzî ise ma’rûfun geçtiği “kavlün ma’rûfün” ibaresini “vicdanın ürküntü ve tiksinti duymadan kabul ettiği, insanlara sevinç ve huzur veren, onları rahatsız etmeyen söz” şeklinde açıklar (a.g.e., VII, 49).”

“Ma’rûfun eski Arap edebiyatında “cömertlik ve ikram” anlamındaki kullanımı da İslâmî dönemde devam etmiştir. “Size ma’rûf getirene karşılık veriniz” (Nesâî, “Edeb”, 108, “Zekât”, 72; Müsned, II, 68) meâlindeki hadiste ma’rûf “ikram” mânasına gelmektedir.”¹

Marufun Kur’an’daki Kullanımları

Maruf kelimesinin Kur’an’daki kullanımı son derece etkindir. Kelime farklı çekim halleri ile kullanılmıştır. Ancak maruf şeklindeki kullanımı çok fazladır.

1) ÇAĞRICI, M. TDV İslam Ansiklopedisi (Emr bil Ma’ruf, Nehy Ani’l Münker) md.

Bakara 178. ayette, Allah, kısıstan diyete geçişe izin vermiş ve bunun **maruf** üzere yapılmasını emretmiştir. Ekonomik bir bedelin en çok bilinen miktarda ve en iyi bilinen tarzda ödenmesi emri, marufa önemli bir atıftır.

Bakara 180’de miras gibi ekonomik bir konuda dağılımın yine maruf üzere yapılması emredilmekte, mağduriyetin oluşmasına mâni olunmak istenmektedir.

Bakara 228 numaralı ayet ise, boşanma konusundan erkeklerle kadınların haklarından bahsederken kadınların haklarının erkekler gibi olduğuna ilişkin vurguyu maruf üzerinden yapmaktadır.

Aynı surenin 229. ayetinde sosyal bir gerçeklik olarak boşanmanın kaçınılmaz olduğu zamanlarda, maruf üzere hareket edilmesi emredilmektedir. Aynı şekilde 231, 232 ve 233. ayetlerde, boşanma süreçlerinde devreye girmesi gereken ekonomik sorumluluklarda da mütemadiyen maruf üzere hareket emredilmiş ve en özel ihtiyaçlar dahi atlanmamış hepsine maruf atfı yapılmıştır. Boşanma sonrası ortaya çıkan tüm ihtiyaçlar içinde benzer atıflar yapılmış hem davranışların maruf çerçevede kalması hem de ekonomik tutumların maruf üzere yapılması şart koşulmuştur.

Bu surede son olarak 263. ayette maruf kelimesi, infak psikolojisini doğru konumlandırmada kullanılmıştır. “Arkasını eziyetin takip edeceği bir sadakadan ise maruf bir söz daha hayırlıdır” ifadesi, insan onurunun korunması, varlık telakkisinin doğru nitelenmesi açısından son derece önemlidir.

Ali İmran 104 ve 110’da iyiliklerin egemenliği için özel organizasyonların kurulması gerektiği ortaya konmuş, bu iyilikler “maruf” olarak tanımlanmıştır. 114’de de bu ekibin ıslah edici fonksiyonuna vurgu yapılmıştır.

Nisa 5,6 ve 8. ayetlerde toplumun, akli olarak en zayıf ve fikri yönden en naif durumda olanlarından, eşinin malını tüketmek zorunda olanlara varıncaya kadar herkese maruf üzere hareket emri ortaya konmaktadır. Buralarda marufun; haksızlığa, yanlışlığa aşırılığa gitmeden insanca yaşamayı amaçlayan bir anlamda kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Hac 41’de yeryüzünde bir yerlere yerleştirilen duyarlı insanlar, en yüksek hakkaniyetle idare yaptıklarından bahisle bunu maruf üzere sürdürdüklerinden bahsedilerek övgüye mazhar olmaktadır.

Nur 53 ise, yönetime katılımda samimiyeti ve abartıdan uzak olarak görevi hakkıyla yerine getirme duyarlılığını Allah marufıyla tarif etmektedir.

Lokman 15-17. ayetlerde, davranış düzenlemesinin maruf eksenli yapılması emredilmekte üstelik en onulmaz konularda dahi maruf üzere tutum ve davranış emredilmektedir.

Ahzap 32, sözden dahi nem kapıp yanlış yorumlar çıkarılmasına imkân vermemek üzere dikkate çağrı yine maruf kavramıyla yapılmaktadır.

Muhammed 21'de zor zamanlarda da tavır takınmanın ve ilkelerin arkasında dimdik durmanın adı marufla tanımlanmaktadır.

Mümtehine 12. ayette, siyasal katılım ve itaatin çerçevesi maruf kavramı ile çizilmiştir.

Kur'an'da maruf kavramıyla; inananlara görev olarak emredilen, tavsiye edilen ya da doğal olarak kendiliklerinden yaptıklarında müthiş pozitif sosyal, ekonomik, psikolojik etkileri olan bir durum kastedilmektedir.

Maruf kelimesinin bu eşsiz etki alanı ve gücü, bizim için de yüksek motivasyon sağlamakta ve tezahür ettirmeye çalıştığımız ekonomik sistemin adı haline dönüşmesine zemin hazırlamaktadır.

Maruf Bir İktisada Doğru

Sercan Karadoğın

Editör

Konvansiyonel Ekonominin Temel Arızaları

Ekonominin klasik olarak kabul gören tanımı içinde geçen kıt kaynakların sınırsız insan ihtiyaçlarıyla dengelenmesi yaklaşımı, toplumun ihtiyaç ve faydasının bireyin istek ve arzularına feda edilmesidir. Bireyin isteklerinin ve arzularının ne pahasına olursa olsun ön plana çıkartıldığı ve “sınırlı” kaynaklarla tatmin edilmeye çalışılması; toplumda iyi, makbul, güzel olanın yaşamasına imkân vermeyecek bir anlayış doğurmaktadır. Ekonominin işleyiş mantığı toplum için marufu üretmekten uzaktır. Rekabet kapitalist sistemin yapısına içkindir. Rekabetin gerekliliği olan güçlünün zayıfı piyasadan silebildiği dolayısıyla zayıf olana yaşama imkânı tanımayan bu anlayış; eşitlik ve denge üretebilecek bir anlayış değildir.

Sistemin aksaklığının yakın zamanlarda şahit olduğumuz en net tezahürlerinden birisi olan 2008 Finansal Krizi; bireyselci, çıkarıcı, ahlaki sınırlara sahip olmayan bir anlayış üzerine inşa olmuş Wall-Street üzerinden dünyaya yayılan bir açgözlülük, bencillik krizidir. Küçük bir azınlığın kendi bireysel çıkarlarını maksimize etmesi uğruna milyonlarca insanın tasarruflarının, birikimlerinin yok edildiği bu süreç, insanların yaşadıkları maddi kayıpların yanında güven, umut, yardımlaşma gibi ahlaki, manevi ve insani duygularının da hasar görmesine yol açmıştır. Lehman Brothers, AIG ve CitiGroup gibi büyük finansal şirketlerin, kuruluşların CEO, yönetici ve sahipleri milyonlarca dolar gelir ve kazanç elde ederken; milyonlarca insanın tasarruflarının yok edilmesi, işsizliğe, güvencesizliğe ve mutlak yoksulluğa mahkûm edilmeleri, borç yükü altında sürekli olarak büyük sermayenin hesabına çalışmaya mecbur bırakılmaları çarpık bir anlayışın bir tezahürüdür.

Kapitalizmde Emek-Sermaye Çatışması

Kapitalizm, tarihsel olarak devralınmış sınıf, etnisite ve cinsiyet eşitsizlikleri üzerine kuruludur. Sis-

tem itibariyle bu eşitsizlikleri sürdürecektir ve olumsuzluklarını derinleştirecek bir yapıdadır. Kapitalizmdeki en temel iki üretim faktörü emek ve sermaye aynı düzeydeki bir eşitliğin iki tarafını temsil etmezler. Kapitalizmde eşitsizliği üreten doğrudan serbest piyasa değildir, bu noktada serbest piyasa bir sonuçtur. Eşitsizliği üreten en temel neden ve mekanizma, piyasa değil, sermayedir. Sermaye paradır ya da teminatlı mülkün gerçekleşebilir parasal değeridir. Emegın aksine, sermaye bir teminat olarak kullanılabilir ve elde edilen “kredi gücü” daha fazla servet elde edilmesine imkân sağlar. Emegın ise böylesi bir imkânı yoktur. Emek; yapılan işten ayrılamaz ve koparılamaz. Dolayısıyla emek ve sermaye arasındaki bu asimetrik ilişki eşitsizliğin en büyük itici gücüdür.

Kapitalist sistem içerisinde güçlü olan sermayenin hakimiyeti üzerinden gücünü temerküz edebilirken, güçsüz ve zayıf olanın herhangi bir güvencesi ve teminatı bulunmamaktadır. Kapitalist sistemin doğasında içkin olan bu rekabetçi ve yıkıcı anlayış büyük kuruluşların küçük olanları yutabileceği bir öğütme mekanizmasıdır adeta. Devasa ölçeklerdeki finansal kuruluşların, bankaların, çok uluslu şirketlerin oluşmasına neden olan bu “yaratıcı yıkım” süreci, güçlü olanın piyasaya hâkim olduğu ve sürekli bir yıkım ve yeniden yaratım döngüsünün piyasadaki istikrarı ve sürekliliği etkilediği, geleceğe dair belirsizlikler ürettiği ve zaten tanım gereği “sınırlı” olan kaynakların bu yeniden yıkım ve yaratım sürecinde israf edilmesine neden olan süregelen bir yükseliş-düşüş döngüsü oluşturmaktadır.

Sisteme içkin sürdürülemez sorunlar

Mevcut ekonomik sistemin yapısında, anlayışında, tanımında, politika ve kurumlarında bu olumsuz ve tahrip edici niteliklerin olduğunu görüyoruz. Mesela küresel ısınma ve iklim değişikliği gibi insanlığın karşılaştığı sorunlar hem sistemin üretmiş olduğu sorunlardır hem de bu sorunlar aynı anlayış içerisinde “kalıcı” ve “sürdürülebilir” bir çözüme kavuşturulamayacak meselelerdir. Bunun nedeni, bireylerin sahip oldukları (veya bireylerin sahip olduğu şekilde empoze edilen) tüketim anlayışı ve kalıplarıdır. Kapitalist sistem içerisinde tüketicilere ya da müşterilere bolca ve görece olarak ucuz sunulan mal ve hizmetler kitlesel üretimin sonucudur. Kitlesel üretim yapan firma ve şirketler ise mal ve hizmetlerinin tüketilmesini, reklamlar ve çeşitli diğer propaganda araçlarıyla insanların “sınırsız isteklerini” devamlı kamçılacak şekilde bir pazarlama yöntemiyle, garanti altına almaktadır. Bu istek ve hazların “doyumsuzluk” hali kendisini ancak durmak bilmez bir tüketim anlayışıyla dizginleyebilmektedir. Yine aynı şekilde, bu sorunlar sistem içinde çeşitli küçük düzenlemeler ve çözümlerle nihai olarak sonlandırılmayacak meselelerdir. “Evrensel temel gelir” gibi sistemin aksaklıklarına yama yapmaya yönelik bazı yaklaşımlar, sadece kısa vadedeki çözüme odaklanmaktadır. Ancak sistemin yapısına içkin olan mülkiyet ve sermaye ilişkisi uzun vadede yine aynı eşitsizlikçi atmosferi ve yapıyı oluşturma potansiyeline sahiptir. Dolayısıyla bu ve benzeri sistemsel sorunların üstesinden gelebilmek için bir anlayış ve paradigma değişikliğinin bir tercih değil bir zorunluluk olduğu ortadadır.

Piyasa ve firmalar ahlaki sınırlar olmadan işleyemez

Firma ve piyasalar kaçınılmaz olarak ahlaki kaygı ve yargılarla doludur. Çünkü bunlar kendilerinden menkul değil, insan ürünü ve insanın da içerisine dahil olduğu yapılardır. Bu “insan” ve “ahlakiliği”

faktörü göz ardı edilir ve denklemden çıkarılırsa, bir ekonominin işleyişinin en temel dokusu hasar görecektir. Ekonomi, insan içindir. İnsani duygu ve özelliklerin dışsallaştırılması, insanlık tarihi kadar eski bu kadim gerçeğin inkâr edilmesi anlamına gelecektir. Ahlaki motivasyonun kabulü ki biz burada bunu daha geniş ölçekte “marufun kabulü” olarak ifade ediyoruz; ekonomistler, kuramcılar, politika yapıcılar ve uygulayıcılar açısından geniş bir araştırma ve uygulama gündemi açacaktır.

Bireylerin çok yönlü kişilik özelliklerinin inkâr edilmesi mümkün değildir. Yeni iktisat anlayışlarından bir kısmı bu gerçeği kabul ederken, neoklasik anlayışın hakimiyetindeki doktrin piyasada koşullarında en baskın ve birincil kişilik özelliğinin bireysel çıkar güdüsü olduğunu varsaymaktadır. Diğerkamlik ve diğer ahlaki yönelimlerimizi ticaret ve iş dünyasına girdiğimiz andan itibaren göz ardı eden bu anlayış mesela kişisel çıkarın maksimizasyonunun tüm sosyal ilişki ve etkileşim düzeylerine uygulanabileceğini ileri sürmektedir.

Dinamik, kuşatıcı bir süreç olarak etkin maruf anlayışı

İnsanlar ahlaki yargılara sahiptirler ve ahlaki yargılar salt tanımlayıcı/betimleyici değildirler. Ahlaki olan içerisinde bir eylem çağrısını veya bir eylemden kaçınmayı barındırır. Ahlak belli ölçüde bireysel düzeyi ilgilendirirken, “maruf” hem bireysel hem de toplumsal düzeyi kapsar. Yani başka bir deyişle toplumsal düzeyde “maruf olan” ahlaki olanı da kapsayacak, içerecek bir hüviyettir. Buna göre, maruf olan nihaidir; kişinin veya bir başkasının herhangi bir arzusundan, tercihinden ya da politika ve seçiminden etkilenmez. Ancak bu nihailik ve kesinlik marufa durağan, statik bir karakter vermez. Maruf, statik olmayan dinamik ve kendisini devamlı güncelleyen bir süreç ve anlayıştır. Toplum düzeyinde devamlı olarak iyiyi, doğruyu ve güzeli aramak ve hâkim kılacak davranışlar oluşturmak marufu durağanlığa hapsolmaktan çıkarır. Marufun kapsayıcı ve kendisini üreten bir içeriğe sahip olması sosyal ilişkilerin maruf üzerinden ele alınabilmesine ve yorumlanabilmesine imkân vermektedir.

Maruf bir iktisadi anlayış ihtiyacı

Dolayısıyla iktisadi maruf bir anlayışla ele aldığımızda; iktisadın, toplumun her bir bireyi için iyi ve yararlı olanı gerçekleştiren, hakkaniyet ve doğruluğu önceleyen bir yaklaşım üretmesi gerekecektir. Maruf anlayışta güçlü zayıf demeden herkesin hakkını koruyan ve toplumsal faydayı gözeten bir ekonomik düzen kurulması amaçlanmaktadır. Maruf bir iktisadi anlayışla oluşturulacak iktisadi yapı insanlığın bugün karşılaştığı küresel ısınma, iklim değişikliği, gelir ve servet adaletsizliği, zengin ve fakir arasındaki uçurum, doğal kaynakların sorumsuzca tüketilmesi, kaynakların, emeğin ve insanın sömürüldüğü, aşırı tüketim ve israf gibi sorunları üretmeyecek ve bunlara dair yapıcı, kalıcı çözümler sunabilecek bir hüviyettir.

Son olarak, “emri bi’l-maruf nehı ani’l-münker” düsturu uyarınca; toplumda iyiliği yaygınlaştırıp kötülüğü azaltacak ancak bunlarla da sınırlı kalmayacak şekilde marufun yaygınlaştırılması ve yaşatılmasını toplumsal ve ekonomik tüm ilişkiler düzeyinde hâkim kılacak kurum ve politikaların oluşturulması “Maruf İktisat” anlayışının esasıdır.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

İbn Miskeveyh'in Ahlak Penceresinden Adalet Anlayışı ve İktisadi Meselelere Etkisi

Esmâ Vatandaş¹

Öz

İslâm iktisat düşüncesinin tarihi gelişiminde ahlâk ilminin ve eserlerinin önemli bir yeri vardır. Klasik anlayışta ahlâk, ekonomi (ev idaresi) ve siyaset (şehir idaresi) disiplinlerinin birbirini tamamladığı ve bütünüyle tasnif edilemeyecekleri görüşü hakimdir. Böyle bütüncül bir anlayışın İslâm iktisat düşüncesinin daha doğru konumlandırılmasına katkısı büyüktür. Ancak zamanla bu farkındalık bir miktar yitirilmiş ve ahlâk konusu geri planda kalmıştır. Bu çalışmada ahlâk düşüncesinin en önemli isimlerinden İbn Miskeveyh'in Tehzîbu'l Ahlâk eserinden hareketle ahlâk düşüncesi ile adalet anlayışının iktisadi meselelere etkileri ele alınmaya çalışılmıştır. İbn Miskeveyh adaleti insanların tüm ilişkilerinde (yaratıcı-yönetici-halk) merkezî bir konuma yerleştirmektedir. Dolayısıyla bu yaklaşım bize tüm iktisadi faaliyetlerin de adalet temeli üzerine kurulması gerektiğini öğretmektedir. İbn Miskeveyh ayrıca, maddi her türlü kazanımın geçici şerefler olduğu ve asıl olanın âdil olmak, daima iyilikte bulunmak, denge üzerine yaşamak gibi erdemlerin sağladığı kalıcı şerefleri hedeflemek olduğunu vurgulamaktadır. Sonuç olarak herkesin bireysel mutluluğunu öncelendiği ve yardımlaşmadan uzak bir toplumda, adalet vuku bulmayacak ve düzgün ve nizamlı bir iktisadi düzen kurulamayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ahlâk, Adalet, Etik, Ekonomi, Siyaset

¹ İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, İslam İktisadı ve Finansı Yüksek Lisans Öğrencisi,
Maruf Vakfı İslam Ekonomisi Enstitüsü Araştırmacısı
esmatandas@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4769-5298>

• Geliş/Received - 31.10.2020 • Kabul/Accepted - 10.02.2021

Abstract

Ethics literature has an important place in the historical development of Islamic economic thought. In the classical approach, the common view is that the ethics, economics (household management) and politics (state governance) complementary and cannot be classified so easily. Hence, the contribution of a holistic approach is extremely important for Islamic Economic Thought to be located properly. However, over time, awareness of a holistic approach has been somewhat lost, and the issue of morality has been ignored in the Islamic economics literature. In this study, the effects of ethics and the understanding of justice on economic issues are tried to be discussed by using Ibn Miskeveyh's remarkable work titled as Tehzîbu'l Ahlâk which is one of the most important books of ethics. Ibn Miskeveyh places justice in a central position in all interactions among society. That approach also teaches us that all economic activities should be based on justice. İbn Miskeveyh also emphasizes that all kinds of material gains are temporary honors, and the main thing is to aim for the permanent honors provided by virtues such as being fair, always being good, living on balance. As a result of this approach, if in a society everyone prioritizes self-happiness and people do not help each other, there will be no justice and a fair economic order would not be possible.

Keywords: Morality, Justice, Ethics, Economics, Politics

Giriş

Ahlâk, siyaset (şehir yönetimi) ve ekonomi (ev yönetimi) disiplinlerinin birbirinden tamamen ayrılmasının mümkün görülmediği ve bir bütünün parçaları olarak ele alındığı klasik İslam felsefesindeki anlayış İslam iktisat düşüncesinin de aynı anlayış üzerinde temellendirilmesinde etkili olmuştur. Bu sebeple, İslâm iktisat düşüncesinin tarihi gelişiminde ahlâk ilminin ve eserlerinin her zaman önemli bir yeri olmuştur. Ahlâk ile ekonomi arasındaki güçlü ilişkinin ve bütünlüğün günümüzde göz ardı edildiği açıktır. Ahlâk filozoflarının en önemli isimlerinden biri olan İbn Miskeveyh'in ise ahlâk disiplinini önelediği ve hakikat araştırmalarının amacının üstün ahlâkı elde etmek olduğunu ifade ettiği bilinmektedir. İbn Miskeveyh üstün ahlâkın elde edilebilmesi için sahip olunması gereken erdemlerin temeline ise adaleti yerleştirmiştir. İnsanların gerek yaratıcıyla gerek tabiat ile ve gerekse birbirleriyle olan ilişkilerinde en temel fazilet adalettir. Adalet hiçbir haksızlığın söz konusu olmaması, dengede olma, itidal üzere davranma, eşitlik gibi pek çok anlamıyla ele alınmıştır. Ancak eşitliğin mutlak bir eşitlik değil hem nicelik hem nitelik açısından nisbi bir anlam taşıdığı vurgulanmıştır. İlahi adalet kadar doğanın insanlara sunduğu adalet, toplumsal adalet ve kişilerin bireysel adaletlerinin sağlanması da üstün ahlâkı ve üstün mutluluğu elde etmek için bir zorunluluktur. Tüm adalet çeşitleri de yukarıdan aşağıya birbirini etkilemekte ve desteklemektedir. Dolayısıyla insanların her türlü ilişkilerinde belirleyici ve merkezî bir rolü olan ahlâkî davranış ve adalet aynı zamanda onların tüm iktisadi faaliyetlerine de etki etmektedir. Bu çalışmada İbn Miskeveyh'in Tehzîbu'l-ahlâk adlı eseri merkeze alınarak İslam iktisat düşüncesinin temeli olan ahlâk ve ekonomi ilişkisi ele alınmaya çalışılacaktır.

1. İbn Miskeveyh'in Yaşadığı Dönem ve İktisadi Koşullar

İbn Miskeveyh hicri 4. yüzyılda İslam medeniyetinin en parlak zamanlarından birinde doğmuştur. Müslümanların bu yüzyıl boyunca entelektüel anlamda ileri noktada oldukları bilinmektedir. Müslümanların yabancı kültürlerden Arapçaya yoğun tercüme yaptıkları ve Beytül Hikme adlı kurumların kurulduğu bu dönem, birçok tarihçi tarafından altın çağ olarak isimlendirilmektedir. Siyasî idare olarak Büveyhilerin idaresi hakimdir (Köylü ve Koç, 2016: 159).

Büveyhilerde idârî yapılanmanın divanlardan oluşmakta olduğu ve divanların başında vezirlerin bulunduğu bilinmektedir. Ordudaki askerlerin ücretlerini karşılamak ve malî işlerde hükümdarların vekillğini yapmak vezirlerin en önemli görevleri arasında yer almaktaydı. Büveyhilerde siyâsi hayat, feodal bir yapıda devam etmiş ve kuruluşundan yıkılışına kadar askerî bir güç olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Oldukça geniş bir bölgeye sahip olmalarına rağmen yerel bir hanedan olarak kaldıkları rivayet edilmektedir. Aynı zamanda ticari yönden önemli bir bölgeye hâkim olmalarına rağmen, bu ticaret yollarındaki konumlarını yeterince kullanamamışlar ve ticareti geliştirememişlerdir. Bu sebeple zaman içinde askerlerinin maaşlarını dahi ödeyemez hale gelmişlerdir (Merçil, 1992: 498-499). İktisadi hayatta ise önceleri ticarete ve paraya dayalı bir ekonomiye sahip iken, daha sonra tarıma dayalı bir toplum haline geçmişlerdir. Toprağa dayalı olmaları ticareti ve sarraflığı geriletmiş olmasına rağmen idareciler bu sorunla ilgilenmek yerine daha çok vergi almak yolunu tercih etmişlerdir (Merçil, 1992: 499; Azimli, 2005: 31).

Büveyhilerin hâkim olduğu dört önemli bölgeden biri olan Irak Bölgesinde, buradaki yöneticilerin yanlış tutumları sebebiyle önce askerlerin maaşlarını karşılamada yetersiz kalınmış daha sonra başka pek çok malî güçle karşılaşmıştır. Nakit olarak ödenemeyen asker ücretleri için ordudakilere araziler "iktâ" edilmiş fakat bu durum, zamanla Irak'taki toprakların verimsizleşmesi ve tarıma dayalı gelirlerin zayıflaması gibi sorunların doğmasına neden olmuştur. Diğer taraftan, tarımı canlandırmak ve ihmal edilmiş olan Bağdat bölgesi topraklarının sulanabilmesi için bazı su kanallarının onarımı gerçekleştirilmiştir. Büveyhi hükümdarlarından Muizzüddeve, bir darphâne kurdurarak h. 330 (942) yılından itibaren kendi adına para bastırmaya başlamıştır. Bununla birlikte, kendisi adına, devam eden malî sıkıntılara rağmen, h. 350'de (961) yüksek harcamalarla büyük bir saray yaptırmıştır (Güner, 2006: 99). Yine Muizzüddeve döneminde posta teşkilatına çok önem verilmiş ve oldukça hızlı işleyen bir posta teşkilatı kurulmuştur. (Azimli, 2005: 24)

Büveyhilerin hüküm sürdüğü diğer bir önemli bölge olan Kirmân bölgesinde ise, farklı iklimlerin yaşanabildiği bir coğrafyaya sahip olmasıyla tarım daha gelişmiştir ve farklı ürünler yetiştirilebilmiştir. Hurma, çeşitli meyveler ve ceviz yetiştirilmekteydi. Başlıca tarım ürünleri arasında buğday, afyon, hurma, arpa ve kimyon olmakla birlikte mevsimine göre şeker pancarı, mısır, pamuk ve darı da üretilmekteydi. Kirmân hurması ihracatı ile dışarıdan ülke içinde bilinmeyen çeşitli yabancı bitkilerin ithalatı yapılmaktaydı. Çinko üretimi yapılarak çinko asidin kullanıldığı göz merhemleri imal edilmekte ve dünyadaki Müslüman toplumlara ihracatı yapılmaktaydı. Ziraat endüstrisi ile tekstil üretiminde de oldukça ileri oldukları ve maden bakımından zengin bir bölge olarak madencilik de yaygın olduğu rivayet edilmiştir. Diğer taraftan denize yakın olan kısımlarda balıkçılıkla uğraşılırken, iç bölgelerde ise hayvancılık ve buna bağlı besin kaynaklarının üretimi ile geçim sağlanmaktaydı. (Duygun, 2015: 80-83)

Büveyhîler dönemi imar çalışmaları açısından verimli geçmiştir. Özellikle bu alanda da hanedanın en önde gelen şahsiyeti olan Adüdüdevle'nin Bağdat'ta büyük meblağlar harcayarak devrin en büyük ve en gelişmiş hastanesini (Bîmâristân-ı Adudî) yaptırdığı kaynaklarda yer almaktadır. Bunun yanı sıra Şiraz'da da bir hastane, 360 odalı büyük bir saray ve bir kütüphane, Kûr ırmağında bir baraj, bazı kervansaraylar, sarnıçlar ve havuzlar yaptırdığı bilinmektedir. Irak-Mekke üzerindeki hac yolu bakıma alınmış; yol üzerinde kuyular açtırılmış ve hacca giden kimselerden vergiler kaldırılmıştır (Merçil, 1992: 499; Özaydın, 1988: 393; Azimli, 2005: 27). Büveyhîler devrinin kültürel hayat, ilim ve ilim adamları yetiştirme açısından da oldukça parlak geçtiği de bilinmektedir (Merçil, 1992: 499).

2. İbn Miskeveyh'in Hayatı, Eserleri ve Görüşleri

İbn Miskeveyh'in tam adı Ebu Ali Ahmed b. Muhammed b. Ya'kub b. Miskeveyh olduğu belirtilmektedir. Doğduğu tarihe ve doğum yerine ilişkin çok bilgi bulunmamakla birlikte, bazı karînelere dayanarak, 320/932 ve 330/942 olarak iki tarih verilmektedir. Doğum yeri konusunda da Rey şehrinde dünyaya geldiği ileri sürülmektedir (Bayrakdar, 1999: 201; Sunar, 1980: 9). İbn Miskeveyh'in hayatına ve ailesine dair bilgiler hemen pek çok kaynakta oldukça sınırlıdır. Ancak çoğu kaynakta yer aldığına göre, İbn Miskeveyh'in daha genç yaşlardayken sahip olduğu iyi eğitimi ve zekâsı sayesinde Büveyhî idarecilerinin dikkatini çekmesi, onların himayesine girmesine ve ilmini geliştirmesine imkân tanımıştır.

İbn Miskeveyh Büveyhîler'in hizmetine girerek hem bir ilim adamı hem de bir bürokrat olarak yetişmeye başlamıştır. 340 (952) tarihinde Bağdat'ta Muizzüddeve'nin veziri Mühellebî'nin nedimi olarak göreve başlamış, vezirin öldürüldüğü 352 (963) tarihine kadar bu görevine devam etmiştir. Bu sayede hem dönemin resmî kişileriyle hem de devrin âlimleriyle tanışma ve kendini yetiştirme imkânı bulabilmiştir. Daha sonra Rüknüddeve'nin veziri Ebül-Fazl İbnü'l Amîd'in kütüphanecisi ve defterdârı olarak, zamanının çoğunu kütüphanede geçirerek vezire hizmet etmiştir. Bundan sonra yine bazı vezirlerin hizmetinde bulunduğu ve Adüdüdevle'nin hazinadârı olarak görev yaptığı bilinmektedir. İbn Miskeveyh ilmi hayatı boyunca Kimya, Mantık, Felsefe ve tıp dersleri tahsil etmiştir. Mühellebî'nin hizmetinde bulunduğu dönemde, vezirin isteğiyle, İbn Miskeveyh'in tarih ilmi tahsil ettiği ve edep literatürüne yöneldiği de kaynaklarda yer almaktadır (Bayrakdar, 1999: 202; Altıntaş, t.y: 1-2).

Bilinen başlıca eserleri metafizik alanında kaleme aldığı "El Fevzül Asgar", ahlâk alanında kaleme aldığı ve kendisiyle bugünkü ününe kavuştuğu eseri "Tehzibul Ahlak", sadece adalet konusu üzerine ele aldığı risalesi "Risale fi Mahiyetil Adl", rasyonalist bir tarih görüşüyle ele aldığı tarih eseri "Tearibül Ümem ve Teâkubul Hime"dir. Yine ahlâk alanında kaleme aldığı "Al Tahara", "Tertib al-Saada" ve "al-Siyer" eserlerine kaynaklarda yer verilmektedir. Bunun yanında "Kitab al-Ed'iyye", "Kitab al-Eşribe", ve "Kitab al-Tabh" adıyla tıbbi eserleri ve "Ünsül Ferid", "al-Müstevfa", ve "Kasideler" adıyla edebiyata ait eserleri olduğu da bilinmektedir (Sunar, 1980: 30-32; Altıntaş, t.y: 2-3; Çağrıncı, 2011: 59).

İbn Miskeveyh tarihten felsefeye, matematikten tıbbı kadar pek çok alanda tahsil görmüş ve eser vermişse de daha çok tarihçi, filozof ve özellikle de ahlak düşünürü kimliğiyle tanınmıştır. Pek çok kaynakta yer verildiğine göre, İbn miskeveyh hem ilmi hem de eserleriyle bir şöhrete ulaşmış ve Aristo ile Farâbî'den sonra "el-muallimu's-sâlis" ünvanına kavuşmuştur.

3. İbn Miskeveyh'in Temel Felsefesi ve Ahlâk Düşüncesi

İbn Miskeveyh, ahlâk eserinin önsözünde hakikat araştırmalarının amacının üstün ahlâkı elde etmek olduğunu ve bu üstün ahlâkın insanlara gerçek ve asıl şerefi kazandırdığını ifade eder. Mal, mülk, zenginlik veya iktidar sahibi olma gibi maddi hırsların ise gerçek ve asıl şereften uzak olup; gelip geçici ve temelsiz şerefler kazandıracağını belirtir (İbn Miskeveyh, 2017:18). İbn Miskeveyh'in eserlerinde ve düşüncelerinde Yunan felsefesinden oldukça etkilendiği bilinmektedir. Eflatun ve Aristo gibi filozofların fikirleriyle İslâm'ın ilkelerini birbirine yaklaştırma gayesiyle kendisine Farâbî'nin akılcı yolunu seçtiği anlaşılmaktadır. Fakat Farâbî'ye göre nazariye birinci plandayken ve ameliye nazariyeye bağlıyken, İbn Miskeveyh felsefesinde ameliyeyi önceleyerek nazariyeyi ikinci plana almasıyla Farâbî'den ayrılmaktadır. Yani İbn Miskeveyh'e göre ahlâk önce ilim ise ahlâktan sonra gelmektedir (Sunar, 1980: 23). Muhtemelen bu sebeple İbn Miskeveyh daha çok ahlâk felsefesi üzerinde durmuş ve dolayısıyla bir ahlâk düşünürü olarak tanınmıştır.

İbn Miskeveyh'e göre ahlâkın gayesi üstün mutluluktur ve her varlığın mutluluğu da, her varlığın kendisinden çıkacak fiillerin tam ve mükemmel olarak gerçekleştirilmesine bağlıdır (İbn Miskeveyh, 2017: 31). Üstün mutluluğa erişebilmek için kuvvetli, sıhhatli, mu'tedil mizaçlı olmak, amelî fazilete sahip bulunmak ve ameliyeyi (ahlak/pratik) nazariyeye (ilim) öncelemek gerekmektedir. İbn Miskeveyh'e göre ilimden önce geldiğinden dolayı ahlâk, ilmi doğurur; insan önce ahlâk alanında yaşar ve zaman içinde yavaş yavaş yükselerek akli faaliyetlere ve merteye merteye diğer ilimlere ulaşır (Sunar, 1980: 29).

O, insanın, felsefenin nazari ve amelî olarak her iki bölümünde de mükemmellik kazandığı zaman mutluluğa tam olarak erişebileceğini söyler. İbn Miskeveyh'e göre, insanın bilme gücü ile elde edeceği birinci mükemmelliği, ilimde görüşünün isabetli, düşüncesinin doğru ve sağlam olmasıdır. Yapma gücüyle kazanılan ve amelî alanda gerçekleşen ikinci mükemmellik de ahlâki mükemmelliktir. İbn Miskeveyh'e göre bu ahlâki mükemmellik, insanlar arasında iş ve güçleri tam bir düzene koyan şehir yönetiminde son bularak bütün insanların tek bir kişi gibi ortak bir mutluluğa erişmesine imkân sağlar (Miskeveyh, 2017:60). Çünkü İbn Miskeveyh de dahil olmak üzere pek çok İslâm düşünürüne göre, felsefenin pratik alanına karşılık gelen amelî hikmet, ahlâk (tedbîru'n-nefs), ev idaresi (tedbîru'l-menâzil), ve şehir idaresi (tedbîru'l-müdün) disiplinlerinden meydana gelen bir bütünlük arz eder. Özellikle yakın tarihte bu disiplinler birbirinden ayrı ilimler olarak tasnif edilse de geçmişte pek çok filozof bireysel ahlâki, ev yönetimini ve şehir yönetimini birbirini tamamlayan ve destekleyen nitelikte bir bütünün parçaları olarak görmüşlerdir (Karagözoğlu, 2019: 93).

Bu bütüncül anlayışın sonucu olarak kişilerin bireysel ahlâkının ev yönetimlerini hatta şehir yönetimlerini etkilediği gibi şehir yönetiminin olması gerekene uygun ya da gayrı meşru şekillerde olması da kişilerin bireysel ahlâkına ve idarecilerine karşı tavrını etkilediği söylenebilir.

4. İbn Miskeveyh'de İnsan ve Toplum

Bireysel ahlâk, ev yönetimi ve şehir yönetimi disiplinlerinin en önemli bileşenlerinden biri şüphesiz ki insan, insanın toplum içindeki konumu ve onun insanlarla, diğer canlılarla ya da eşyâ ile olan ilişkileridir. Çünkü kişilerin ahlâki başta kendi ailesine, yakınlarına ve dostlarına karşı yaklaşımlarında

olmak üzere topyekûn yaşadığı toplum içinde, idarecilerle ilişkilerinde ve diğer şehirlerdeki halklarla ilişkilerinde açığa çıkar.

Nitekim İbn Miskeveyh, ancak çevresine iyilikte bulunan kimselerin insanların hayırlısı olabileceğini ve bunun için de maddi hırslara düşkün olmaması gerektiğini ifade eder (İbn Miskeveyh, 2017:41). Adalet faziletine sahip olan insanların kendilerine ve başkalarına karşı insafı davranacağını söyleyen İbn Miskeveyh kişilerin bu sayede kendi hak ve yararları kadar birbirlerinin hakkını ve yararını da koruyup gözeceklerini dile getirir (İbn Miskeveyh, 2017:46).

İbn Miskeveyh'e göre insan medenîdir yani sosyal hayatın içinde bir varlıktır ve ahlâk da ancak insanların bir arada oldukları bu sosyal hayatın içinde gerçekleşmektedir. Erdemler ancak sosyal hayat içerisinde ortaya çıkabilir çünkü yalnız yaşayan bir insanda faziletler ve reziletler ortaya çıkamaz. İnsan tabiatı bakımından medenîdir; bundan dolayı insanlar gerek iyi gerek kötü hallerinde birbirlerine muhtaçtır. Bu sebeple insanlar arasında sevgi ve arkadaşlık zorunludur. İbn Miskeveyh Sokrates'ten etkilenerek, sevgi ve muhabbetin dünyadaki bütün hazinelerden daha üstün olduğunu ifade eder (Miskeveyh, 2017:139). Çünkü İbn Miskeveyh bir toplumdaki insanların, birbirlerini sevdikleri ve birbirlerine değer verdikleri takdirde, karşılıklı ilişkilerinde ve ticaretlerinde adaletli olacaklarını ve aralarında anlaşmazlıkların ortaya çıkmayacağını savunur. Zira güven, dayanışma ve yardımlaşma gibi erdemler ancak muhabbet içinde olan insanlar arasında sağlanabilecektir. İbn Miskeveyh insanların birbirlerine yardım ederken aynı sevgiyi paylaşmalarının sevilen her şeye ulaşmalarını sağlayacağını ve amaçlarının her zaman imkân dahilinde olacağını ifade eder (Miskeveyh, 2017:158; Taşan, 2014: 106).

İnsan fıtratı itibariyle yabani veya çekingen değil, aksine medenî olma duygusuna sahip bir varlıktır. Din ve örfi adetler, insanların bu medenilik duygusunun gerçekleşmesi ve pekişmesi için yardımlaşmak, birlikte davetlere katılmak, ortaklıklar kurmak, cemaatle namaz kılmak ya da hacca gitmek ve birlikte yemek yemek gibi usuller ortaya koymuşlardır (Miskeveyh, 2017:168). Dolayısıyla medenî varlıklar olarak bir toplum içinde yaşayan insanlar yaşamları boyunca birbirlerine muhtaçlardır. Aynı zamanda, her insan kendisini tamamlamak için diğerine muhtaç olduğundan birbirleriyle yardımlaşmak zorundadırlar (Miskeveyh, 2017:163).

İbn Miskeveyh'e göre pek çok insani iyilik vardır ve bunların nefisteki melekesi de çoktur. Tek bir insanın da bunların tamamını yerine getirmesi takati ölçüsünde mümkün görülmemektedir. Bu sebeple bu insani iyilik ve onların melekelere bir insan topluluğunun üstlenmesi gerekir. Aralarında iyilikleri ortak kılmak ve mutluluklarını paylaşmak için insanların birbirleriyle yardımlaşarak eksiklerini tamamlayacakları büyük bir toplum olmaları gerekmektedir. İbn Miskeveyh bunun için de insanların birbirlerini sevmelerini ve kendi mükemmelliklerinin birbirlerine bağlı olduğunu zorunlu görmektedir (İbn Miskeveyh, 2017:32).

Dolayısıyla, İbn Miskeveyh düşüncesinde gerek insanların bireysel hayatlarını devam ettirebilmeleri ve erdemli davranışlarını ortaya koyabilmeleri için, gerek gerçek manada üstün ahlâka ulaşabilmeleri için toplum hayatının bir zorunluluk olduğu söylenebilir. Bu doğrultuda kişilerin ahlâkî "faziletler"e sahip olmaları, "kötülük" alanına dahil olan fiillerden uzak durmaları, "rezilet"lerden kaçınmaları, birlik olarak üstün mutluluğu elde etme gayesi içinde olmaları ve tüm erdemler içinde orta yolu bulabilmeleri gerekmektedir. Tüm bunların gerçekleşebilmesi yolunda sahip olunması gereken temel fazilet ise "adalet"tir.

5. İbn Miskeveyh'in Adalet Anlayışı

İbn Miskeveyh, "Tehzîbu'l-Ahlâk" eserine nefsin tanımını ile başlar, çünkü ona göre insani fiillerin kaynağı nefistir. Nefsin kendine özgü eylemleri vardır ve bu eylemler insani nefsin erdemini oluşturur. İnsanı erdemli kılacak ya da erdemsizliğe itecek eylemleri ortaya çıkaran üç güç vardır: Düşünme Gücü (muhakeme ve iyi-kötü ayırımı), Öfke Gücü (dış güçlere karşı kendini koruma) ve Bedenî Güç (bedensel ihtiyaçların karşılanması). İbn Miskeveyh'e göre adalet, bu üç gücün birbiriyle uyumu ve düşünce gücüne itaatleri nispetinde gerçekleşir. Ayrıca İbn Miskeveyh, pek çok alt erdemi de içine alan çok geniş kapsamlı bir adalet anlayışına sahiptir (İbn Miskeveyh, 2017: 40; Aytimur, 2019: 447).

İbn Miskeveyh'e göre tüm faziletler orta yoldur; faziletlerin iki ucunda kalan her durum ise kötülüktür. Bir insanın adaletli olabilmesi için her zaman tüm erdemler içinde orta yolu bulmuş olması gerekmektedir. Herhangi bir eksiklik ya da fazlalık olmaması gerekir. Onun adalet anlayışında adalet, aşırı uçların ortasında bir yer aldığına ve eksik olanı ya da fazla olanı orta yola getirmeyi sağlayan bir yatkınlık olarak tanımlandığına göre, faziletlerin en mükemmeli ve birliğe en çok benzeyenidir. Âdil olabilmenin ön şartının çokluktan uzak kalmak olduğu ifade edilmekte ve hatta adalet daha çok "birliğe yakın olma" ve "dengede olma" şeklinde yorumlanmaktadır. Bu anlayışın dayanağı ise Allah'ın "Bir" olması olarak sunulmakta ve birliğe götürücü bir anlamı bulunmayan her çokluğun ise, dayanak ve süreklilikten yoksun olduğu ifade edilmektedir. Ona göre birlik ve birlik manası kazandıran da dengedir (Miskeveyh, 2017: 136). Diğer taraftan, tam varlık, mutlak ve gerçek olan "Bir", eksiklik kabul etmez ya da bir değişkenlik göstermez. "Bir" bizzat kendisiyle "mutlak iyi"yi ifade ettiğinden, varlığın olmayışını kasteden "yokluk" ise "kötü"dür ve kötülüğün alanına dahildir. İbn Miskeveyh de adalet faziletini "varlık" ve "iyilik" alanına yerleştirmiştir (Karagözoğlu, 2009:102; Altuner, 2015: 4).

İslâm felsefesinde genel olarak iyilikler, üstün iyilikler, övülen iyilikler, güç halinde olan iyilikler ve iyilikler için yararlı şeyler şeklinde tasnif edilir. Üstün iyilikleri hikmet ve akıl; övülen iyilikleri faziletler ve isteyerek yapılan güzel işler; güç halinde olan iyilikleri ise faziletleri ve güzel işleri elde etmeye yatkınlık olarak açıklayan İbn Miskeveyh, gaye olan iyilikler ile gaye olmayan iyilikler olduğundan bahseder. İbn Miskeveyh, gaye olan iyiliklerin tam ve tam olmayan şeklinde tasnif edildiğini ifade ettikten sonra mutluluğu tam olan gayeye örnek verir ve bunun nedenini kişilerin mutluluğa ulaştıklarında artık ona birşey eklemek için ihtiyaç duymamaları şeklinde açıklar. Tam olmayan gayeye ise sağlık ve zenginliği örnek verir ve ulaşıldığında dahi daha çok arttırma ihtiyacı hissederek yine başka şeyler elde edildiğini söyler (İbn Miskeveyh, 2017: 98). İbn Miskeveyh'e göre, âdil kişiler mallarını harcayarak iyilik yapma faziletine ulaşır ve israf yapmadığı gibi cimrilik de etmediklerinden her iyilik yapan kimse âdildir, her âdil kişi de iyidir (Miskeveyh, 2017:151).

İbn Miskeveyh'in adalet anlayışında adil kimse ise, "tam ortada olup malları hakkı olan yerlerde elde eden, hakkı olmayan yerlerde ise ondan vazgeçen" kimse olarak tanımlanmıştır. Adil kimselerin adalet faziletleriyle toplumda insafî davranışlar göstereceğini belirten Miskeveyh, adil kimselerin yararlı şeylerde payın çoğunu kendisine ayırıp azını başkasına verecek şekilde bencilce hareketlerde bulunmaktan uzak kalacağını ifade eder (Miskeveyh, 2017: 46). Ona göre adil kimse, eşit olmayan şeyler arasında eşitliği sağlar. Buna da bir çizginin eşit olmayan iki kısma ayrıldığı takdirde, fazla kısımdan eksik kısma ek yaparak eşitliğin sağlanmasını örnek verir. Böylece azlık, çokluk, eksiklik ya da fazlalık gibi kavramların ortadan kalkacağını ifade eder (Miskeveyh, 2017: 138).

İbn Miskeveyh adaletli olmadığı halde âdil kimseler gibi davranan; bazı amaçlarla birtakım işlerde gösteriş olsun diye âdil kimseler gibi olanların gerçekte adaletli davranmış sayılmayacaklarını söyler. Ona göre gerçekte adaletli kimse, işlerinde güçlerinde ve bütün durumlarında; her zaman ve her yerde adil olur. Kendi işleri arasında bir ölçsüzlük ya da dengesizlik bulunmadığı gibi kendisinin dışında olan beşerî ilişkilerinde aynı sonucu gözetir. Eğer kişi içten, adil davranma konusunda samimi bir yakınlık kazanmışsa ve bütün fiillerini buna göre ortaya koyuyorsa, adalet fazileti onun için gerçekleşmiş olur (Miskeveyh, 2017:136; Aytimur, 2019: 448).

Adil ölçüyü kimin tayin edeceği konusunda ise, İbn Miskeveyh Aristo'dan alıntı yaparak der ki: "En büyük kanun Yüce Tanrı'dan gelen kanundur. Hâkim de onun katından gelen ikinci kanundur. Para ise üçüncü kanundur." Yani önce hukukun sonra hâkimin daha sonra da paranın Allah'ın kanununa uyması gerekmektedir (İbn Miskeveyh, 2017:139). Buna göre ancak Tanrı, hâkim ve para arasındaki dengeyi doğru ve güçlü bir şekilde kuran toplumsal yapılar kalkınır, bu dengeyi sağlayamayanlar ise zaman içinde yok olup gitmek zorunda kalırlar (Aytimur, 2019: 449).

İbn Miskeveyh'e göre ilahi adalet, tabii adalet ve örfi adalet olmak üzere üç çeşit adalet bulunmaktadır. Bununla birlikte bir de bu üçünün de içinde yer alan insana özgü ihtiyârî bir adaletin olduğundan bahsedilir. İlahi olan adalet, başlangıcı ve sonu olmayan metafizik varlıklarda bulunan adalet çeşididir. Tabii adalet de evrende nisbi bir eşitlik üzerine kurulu olan ve maddelerde var olan adalettir. Örfi (uylaşım) adalete gelince o genel ve özel olmak üzere iki kısma ayrılır. Toplum içinde sağlanması gereken adalet, özel örfi adalettir ve bunun için yasalar gereklidir. Buna göre üç şeyde adaletin sağlanması gerektiği ifade edilir. Bunlardan birincisi malların ve şereflerin dağıtımında adaletin sağlanmasıdır. İkinci olarak alım-satım ve değişim gibi bireylerin kendi iradeleriyle gerçekleştirdikleri işlerde adaletin bulunması gereklidir. Üçüncüsü ise haksızlık ya da hakkı olmayana el uzatma gibi durumlarda adaletin sağlanması zorunluluk arz etmektedir (Miskeveyh, 2017: 137; Altuner, 2015: 6-8; Karagözoğlu, 2019: 102-103).

Adalet sağlanmadığı zaman fazlalıkların ya da eksikliklerin ortaya çıkacağını söyleyen İbn Miskeveyh, bunun insanlar arasında sevgilerde bozukluklar çıkmasına, yönetimin değişmesine ve yolunda giden tüm işlerin sıkıntıya girmesine yol açacağını ifade eder. Bu yüzden hükümdarın yönetimi zorbalığa dönüşür ve bunun ardından tebaa sevgi yerine kin besler (İbn Miskeveyh, 2017:175). İbn Miskeveyh'e göre toplumda adaleti sağlamada en büyük görev hükümdara aittir. Zira hükümdar geleneği, dini ve hukuk ilkelerini muhafaza etmede, kanun koymada ve tebaası arasında adaletli davranmada asıl kanun koyucunun yeryüzündeki halifesi hükümdardır. Ancak İbn Miskeveyh, bazı İslam düşünürleri gibi, hükümdara bir kutsallık atfetmez, onun anlayışına ve Fars hükümdarı Erdeşir'den alıntılıdığına göre hükümdar toplumu için yalnızca bir bekçidir (İbn Miskeveyh, 2017: 169-170).

6. İbn Miskeveyh'de İktisadi Meseleler

Mal Kazanma, Servet Hırsı ve Harcama Üzerine

İbn Miskeveyh'e göre, insanlar tarafından mal, mülk, para, değerli eşya, ev, at gibi seyahat veya taşıma aracı, giysi ya da ziynet eşyası gibi yaşamı kolaylaştıran ve daha iyi hale getiren servet araçları elde edilebilir. Ancak o, bunları elde etmedeki amacın beden sağlığını korumak, onu rahatlatmak,

dengeli yaşamak, hastalıklardan korunmak ya da yetersizlik ve zor şartlardan dolayı ölmek için ve hepsinden önemlisi öteki dünyadaki ebedî hayata hazırlık yapabilmek için olması gerektiğini savunur (İbn Miskeveyh, 2017: 84). Çünkü o mal edinmeyi hem bir ihtiyaç ve yaşamak için zorunluluk hem de hikmet ve faziletleri ortaya koyabilme yolunda yararlı bir araç olarak görür (İbn Miskeveyh, 2017:134). Ona göre, insan bu dünyada bulunduğu sürece maddî refaha muhtaç olacaktır ve aşırıya gitmeden mal elde etmesi refahını sağlaması için gereklidir (Miskeveyh, 2017:200).

Malların nasıl kazanılacağı konusunda, kişilerin sadece meşru olan yollarla ve dürüst biçimde mal kazanmaları gerektiğini söyleyen İbn Miskeveyh, uygun yollardan mal edinme yollarının az sayıda olup ancak meşru olmayan şekillerde mal elde etmenin yollarının çok çeşitli olabileceğini iddia eder. Ona göre, âdil olan kimseler, uygunsuz yollardan mal kazanmaya çalışmayacakları için, yaşamlarında pek az mala sahip olabileceklerdir. Adalet faziletine sahip olmayan kimseler ise, uygun olmayan yollarla mal edinmekten kaçınmayacaklarından dolayı çok fazla mala sahip olup servet yığabileceklerdir (Miskeveyh, 2017: 46, 134).

Bununla birlikte İbn Miskeveyh mala, mülke, servet eşyalarına düşkünlüğü de iyi görmez. Mal düşkünlü olan kimselerin hayırlı insan olma mertebesine erişemeyeceklerini söyler. Mal biriktirme hırsı, kişiyi başkalarına merhamet etmekten, hak olanı gözetmekten, doğru ve yerinde harcama yapmaktan alıkoyar. Dolayısıyla kendisine yaptığı harcamalarda israfa, çevresine ve iyilikte bulunması gerekenlere karşı ise cimriliğe yönelebilir. Servet edinme hırsı kişileri hainliğe, yalan söylemeye, suçsuz kimselere iftira atmaya, yalancı şahitliğe, görev ve sorumluluklarını yerine getirmemeye, cimriliğe, mal uğrunda küçük hesaplar yapmaya ve bu gibi kötülükler sebebiyle din ve insanlıktan uzaklaşmaya sürükler (Miskeveyh, 2017: 41).

Cömertlikte bulunmak için malların harcanmasını iyi ve övgüye değer bulan İbn Miskeveyh, cömert olmayan kişilerin mallarını çokça harcamalarının, onların oburluklarından, gösteriş düşkünlüklerinden, daha çok servet sağlayabilmek için harcama ihtiyaçlarından ya da sahip oldukları malların değerini bilmemelerinden kaynaklandığını savunur. Dolayısıyla yorulmadan servet edinenler ya da kendisine büyük miraslar kalmış olan kimseler mal kazanmanın güçlüklerini bilmezler. Fakat mal güçlekle, sıkıntılarla kazanılan ve kolayca harcanıp giden bir kazanımdır (Miskeveyh, 2017: 134). Diğer yandan, İbn Miskeveyh'e göre zorluklarla kazanılan şeylerin sevgisi daha çok olur ve daha çok ihtimam gösterilir; israf edilmez ya da cimrilik yapılmaz (Miskeveyh, 2017:182).

İbn Miskeveyh'e göre insanlar çokça mal biriktirmeye değil, elde edilmiş olan malların iyi şekilde harcanmasına yönelik övgüde bulunur ve sevgi duyarlar. İyilik yapan kimse malı üstün görmez, onu mal olduğu için biriktirmez, aksine onu sevgi ve övgüler sağlayan yollarda harcamak üzere biriktirir (İbn Miskeveyh, 2017:151). Bununla birlikte İbn Miskeveyh, insanların yararı için harcamalar yapmanın aslında malları eksilteceğini ve zaman içinde tüketeceğini fakat tam mutluluğa erişmiş kişilerin ise mallarının harcamakla azalmayacağını aksine daha da artacağını ileri sürer (Miskeveyh, 2017: 124). Aslında günümüzde, infak anlayışı ile müslümanlar arasında oluşturulmak istenen bilinç tam da böylesi bir anlayıştır. İhtiyacı olana vermenin, paylaşmanın, hizmet için harcamalar yapmanın insanları ve bütün olarak toplumu yücelteceğinin idrakine varılmalıdır. Nitekim Kur'an-ı Kerim'de zekât ve sadakaların malları eksiltmeyip artıracığını ifade etmek için kelime kökü olarak "artırmak" anlamına gelen "riba" fiili kullanılırken, bugün "faiz"e karşılık olarak "maldaki artış" anlamında kullanılan "riba"nın ise malları artırmak yerine bilakis tüketeceği ironik ve çarpıcı bir biçimde ifade edil-

mektedir (Kur'an'ı Kerim/2: 276).

Cömert olmak ve iyilik yapmak için kişilerin çok mala sahip olmasının gerekmediğini söyleyen İbn Miskeveyh, meşru yollardan mal kazandığından dolayı az malı olan âdil kişinin de fakir olarak nitelendirilemeyeceğini ifade eder. Çünkü kişi mal ile iyilik yapma faziletine ulaşır ve israf yapmadığı gibi cimrilik de etmez (Miskeveyh, 2017: 151). Buradan hareketle kişilerin zenginliğinin malları nisbetinde değil sahip oldukları faziletleri ve yaptıkları iyilikleri nisbetinde olduğu söylenebilir.

Ev Yönetimi, Şehir Yönetimi ve Hükümdarın Sorumlulukları Üzerine

İbn Miskeveyh, mutluluğun gerçekleşmesi için gerekli olan güçlerden kimisine önem verip kimisine önem vermeyen veya bazen önem vermeyip bazen düzeltmeye çalışan kimselerin mutluluğu elde edemeyeceğini açıklarken ev yönetimini ve ardından şehir yönetimini de buna benzetir. Ev ya da şehir yönetimi işlerinin bazısına önem verip bazısını görmezden gelen veya söz konusu işleri keyfine göre zaman zaman yapıp zaman zaman yapmayan kimselerin bir ev yöneticisi ya da şehir yöneticisi olmayacağını söyler (Miskeveyh, 2017: 114). İbn Miskeveyh'e göre hükümdar (şehrin yöneticisi), dini gelenekleri ve hukukun bütün emirlerini korumakla görevli olan kimse, yani imamdır (halife) ve onun sanatı da hükümdarlıktır (Miskeveyh, 2017:169).

Hükümdarda bulunması gereken özelliklere gelince, İbn Miskeveyh'e göre hükümdar makamında uyumlu olmalı, görevini en güzel şekilde yapmalı, sorumluluklarında tembellik ya da yavaşlık göstermemeli, özel zevkleriyle ve meşguliyetleriyle vakit geçirmemeli, şeref ve üstünlüğü yalnızca meşrû yollarla elde etmeye çalışmalıdır. Aksi takdirde, eğer gayri meşrû yollara bir kere başvurur ya da kanun koyucunun sınırlarından birini ihmal ederse, gevşeklik ve zayıflığın arkası kesilmeyen bir şekilde sürüp gideceğini ifade eder (Miskeveyh, 2017:170).

İbn Miskeveyh hükümdarın halkına karşı durumunu babaların evlatlarına karşı durumuna, halkın hükümdara karşı durumunu evlatların babalarına karşı durumlarına ve tebaanın birbirine karşı durumunu da kardeşlik durumuna benzetir. Baba evlatlarına karşı en başından itibaren her zaman sevgi duyar, onlara daima müşfik davranır, ihtiyaçlarını karşılar ve aralarındaki düzeni korurken, evlatlar babalarını onunla bir süre vakit geçirip, onu tanıdıktan sonra severler ve ona itaat ederler. Kardeşler ise aynı anne-babanın evlatları oldukları ve bir arada yaşadıkları için birbirlerini severler. İbn Miskeveyh bu örneğinden yola çıkarak tıpkı birbirini seven bir ailede olduğu gibi şehrin yönetiminde de karşılıklı sevgi, saygı ve anlayış ile yönetim işlerinin düzgün ve şartlarına uygun olarak devam edeceğini dile getirir (Miskeveyh, 2017:174).

İbn Miskeveyh'e göre hükümdarda bulunması gereken diğer bir özellik, emr-i bi'l maruf (iyiliği emretmek) ve nehy-i ani'l münker (kötülükten uzaklaştırmak) sorumluluğudur. Merhamet etme, onların yararlarına olan güzel işler yapma, onlardan kötülükleri uzaklaştırma, bir toplumdaki insanların aralarındaki düzeni koruma gibi iyiliği sağlama ve kötülüğü önleme bakımından hükümdar, Hz. Peygamber ve hatta Yüce Allah'ın halifesi olarak görülmektedir (Miskeveyh, 2017:175). İbn Miskeveyh'e göre idarecilere ait olan bu görev, günümüzde bireysel olarak kişilere ya da sivil toplum kuruluşlarına kalmış gibi görünmektedir. Ancak tahmin edilebileceği gibi, devlet eliyle olmadığından, bu sorumluluğun tam olarak yerine getirilmesinde yetersiz kalınmaktadır. İyiliği emretme kötülükten

uzaklaştırma görevinin yeniden şehirlerin yöneticileri tarafından ikamesini sağlamak gerekli olacaktır.

Hükümdarın görevleri konusunda ise İbn Miskeveyh, şehrin yöneticisinin vatandaşlar arasında sevgiyi yerleştirmek, kendisi ve şehrinde oturan kimseler için bütün iyiliklerin gerçekleşmesini sağlamak, düşmana karşı savunma ve galip gelmek, yurdunu imar etmek, kendisi de dahil olmak üzere tüm vatandaşların mutlu yaşamalarını sağlamak gibi hususları sıralamaktadır. Böyle bir sevgi, birlik, beraberlik bilincinin gerçekleşmesi için ise, kişilerin akliselim sahibi olmalarını, doğru düşüncelerle katkılarda bulunmalarını ve Allah'ın rızasını amaçlayarak güçlü bir inanca sahip olmalarını zorunlu görmektedir (Miskeveyh, 2017:159).

Açık ve gizli olmak üzere iki tür haksızlık çeşidi bulunduğunu ifade eden İbn Miskeveyh, alım, satım, kefalet, borç ve ödünç gibi ticari işlemleri açık haksızlar olarak açıklar ve bu tür haksızlıkların irâdî bir şekilde yapıldığını ifade eder. Hırsızlık, zina, köleleri aldatma, yalancı şahitlik gibi haksızlıkları ise gizli olan haksızlıklara örnek verir. İbn Miskeveyh'e göre âdil olan ve eşitlikten ayrılmayan hükümdarın görevi bütün bu haksızlık çeşitlerini ortadan kaldırarak eşitliği korumada Allah'ın halifesi olarak hareket etmektir. Tüm bunlar hükümdarın kendisi için de geçerlidir ve görevlerini yerine getirirken başkalarına vermiş olduğu iyiliklerden çoğunu kendine ayırarak hakkı olmayan şeyleri elde edemez (Miskeveyh, 2017:141).

İbn Miskeveyh, hükümdarın insanlar arasındaki adaleti sağlayamamasının insanlar arasındaki muhabbetle bozukluklar çıkmasına ve yönetimin değişmesine yol açacağına ve bu sebeple de hükümdarın yönetiminin zorbalığa dönüşmesi, ardından da halkın sevgi yerine kin beslemeye başlaması şeklinde sonuçlanacağını ileri sürer (Miskeveyh, 2017:175). Günümüzdeki işsizlik, enflasyon, alım gücünün düşmesi, gelir adaletsizlikleri, yoksulluk ve yoksunluk sınırlarının çok düşük seviyelerde olması ve zenginler ile fakirler arasındaki gelir uçurumları gibi adalet ile ilgili sorunlar göz önüne alındığında İbn Miskeveyh'in söz konusu iddiası daha da anlam bulmaktadır. Bu olumsuzluklar, insanlar arasındaki muhabbetin zarar görmesinden de öte insanların birbirlerinin kazançlarına, mallarına göz koymalarına, hırsızlıklara, kirli rekabet oyunlarına ve daha birçok toplumsal bozukluğa yol açabilmektedir. Tüm bunların önlenmesi, ekonomik istikrarın daha iyi hale getirilebilmesi ve nizam üzere bir iktisadi sisteme olanak sağlanabilmesi için en temelde koşulsuz ve eksiksiz bir biçimde adaletin sağlanması bir zorunluluktur.

Ortaklıklar, Alışveriş, Ücret ve Para Üzerine

İbn Miskeveyh'e göre insanların iyi bir hayat sürmeleri ve "üstün mutluluğa" erişebilmeleri için birbirlerinden alışverişte bulunmak suretiyle yardımlaşmaları gerekmektedir. Yaptıkları alışverişlerde insanlar birbirlerinden uygun olan karşılığı beklerler (Miskeveyh, 2017:139). Mesela alışverişte söz konusu olan iki iş birbirlerine eşit olduğu takdirde bu işlem bir değiş-tokuştur. Eğer söz konusu işlerden biri diğerinden daha değerli ise dengeyi sağlamak için para kullanılır. İbn Miskeveyh, parayı alıcı ve satıcı olan taraflar arasındaki ölçüyü sağlayarak eşitliği koruyan ve adaleti gerçekleştiren sessiz bir araç olarak tanımlar. Buna göre para, alışverişlerin ya da ticârî ilişkilerin doğru, düzenli, âdil ve bozulmaz bir ölçü içinde sürdürülmesi işlevini görür. Bir çiftçi ile marangoz arasındaki alışverişin para sayesinde adaletli olması örneğini vererek bunun medenî adalet olduğunu söyler. İbn Miskeveyh'e

göre alışveriş ya da ticârî işlemlerde, iki taraf arasındaki parayla çözülemeyen bir eşitsizliğin olması durumunda adaletli bir hâkime başvurarak yardım alınır (Miskeveyh, 2017: 139-140).

İbn Miskeveyh'e göre özel örfî adaletin zemini olarak malların ve şereflerin taksiminde ve ticârî işlemlerde adaletin sağlanması gerektiğine daha önce yer verilmişti. İşte bu çeşit adaleti sağlamada doğru orantı ve nispetlere göre hareket edilmesi gerekmektedir (Karagözoğlu, 2009:104). Böylece söz konusu işlemlerde küçük ya da az değerli bir işin büyük veya daha değerli bir işe eşit olmasında bir sakınca yoktur. Buna bir mühendisin yaptığı işin, onun emrindeki işçilerin yaptığı işe eşit değilmiş gibi görünse de aslında denk olmasını örnek gösterir (Miskeveyh, 2017:140).

İbn Miskeveyh dost edinmeye ve dostlarda bulunması gereken hasletlere dair dikkate alınması gereken bazı hususlardan bahseder. İbn Miskeveyh'in bu konudaki görüşleri, belki, ortaklıklar konusunda göz önüne alınarak bazı ilkelerin çıkarılması mümkün olabilir. Ona göre kişilerin bir dost edineceği zaman, o kimsenin çocukluğunda ana-babası, kardeşleri veya yakınlarına karşı davranışlarının nasıl olduğunu araştırmak gereklidir. Kişi söz konusu ilişkilerinde iyi ise ondan dostluk beklenebilir fakat eğer değilse o kimseden uzaklaşmak ve sakınmak gerekir. Kişinin şükür içinde olan bir olup olmadığı, yakınlarına ve teşekkür etmesi gereken kişilere teşekkür edip etmediğini araştırmak da minnet, vefa ve iyiliğe karşılık vermedeki tutumlarını görmek açısından önemli görülür. Diğer önemli bir nokta, o kimselerin altın ve gümüşü sevip sevmediğine ve bunlara karşı hırslı olup olmadığını araştırmak olarak ifade edilmiştir. Zira İbn Miskeveyh bu iki metal mübadele aracıyla ilgili anlaşmazlıklarda çeşitli düşmanlıkların ve yıkımların olacağını savunur. Son olarak dost edinilecek kimselerin başkanlık veya liderlik müptelası biri olup olmadığının araştırılması gerektiği dile getirilir. Çünkü üstünlüğü ve başkanlığı aşırı derece sevmenin, kişilerin kibirlenerek dostlarını küçümsemeye ve kendilerini onlardan üstün görmeye sevk edeceği dolayısıyla samimi bir dostluk gösteremeyecekleri ifade edilir (Miskeveyh, 2017: 187-188).

Sonuç

İbn Miskeveyh, görüldüğü gibi, nazariyeyi (ilim) amelîyenin (ahlak/pratik) arkasına alarak ahlâkı öncelemiş ve ilk sıraya koymuştur. Ahlâki ilimden önde tuttuğundan, peygamberleri de filozoflardan üstün tutmaktadır. Hakikat araştırmalarının amacına üstün ahlâki elde etmeyi, ahlâklı olmanın gayesine de üstün mutluluğu elde etmeyi yerleştirerek insanlara bu dünyadan öte dünyaya uzanan bir yaşam felsefesi çizmiştir. Bunun için birtakım faziletler ve onların karşılarında yer alan reziletlerin olduğunu ortaya koymuş ve tüm bu faziletlerin iki uca sahip olduğu fakat insanın uçlarda bulunmaktan uzak durarak daima orta yolu tercih etmesi gerektiğini ifade etmiştir. Adalet faziletini ise işte bu orta yol üzerine konumlandırmıştır ve "eksik olanı ya da fazla olanı orta yola getirmeyi sağlayan bir yatkınlık" olarak tanımlamıştır.

İbn Miskeveyh'e göre adalet hem yaratıcıda hem tabiatın bizzat kendinde hem de insanda ve dolayısıyla toplumda bulunması gereken en temel fazilettir. Adaletin korunmasının hem ilahi hem de örfî yasalara bağlandığı; adaleti sağlama görevinin ise hükümdara verildiği ifade edilmiştir. Diğer yandan insanların ahlâkın gayesi olan üstün mutluluğu elde edebilmeleri bir toplum içinde ve fitratlarına uygun olarak medenî şekilde yaşamalarına; birbirleriyle yardımlaşmalarına ve birbirlerini sevmelerine bağlı görülmüştür. Bu da aralarında adaletin sağlanmış olmasına ve tüm ilişki biçimlerinde (hükümdarın halka, halkın hükümdara ve halkın birbirine karşı davranışları) âdil davranışlar ortaya konulmasına

bağlı kılınmıştır. Daha en başta bütün bir âlemin düzeni, adalet dengesi üzerine kurulmuştur ve insana bu dengeyi takip etme sorumluluğu verilerek önce bireysel bir adalet ve ardından ancak toplum olarak üstün mutluluk ve üstün ahlâk elde edilebileceğinden toplumsal bir adalet anlayışı kurulmuştur. Dolayısıyla bu da insanlar arasındaki tüm ilişkilerde, malların ve şereflerin dağıtımında; tüm ticârî işlemlerin ve alışverişlerin gerçekleştirilme usulünde yansımalarını bulmuştur.

Makalede ele alınmış olan İbn Miskeveyh'in iktisadi meselelere ilişkin tüm görüşlerinde, ahlâklı olmaya ve üstün mutluluğa erişmeye vesile olacak olan adaletin merkezî bir rol aldığı, tüm haksızlıklara ve kötülöklere engel olduğu ve eşitlik ile denklığı sağladığı göz önüne alındığında, âdil davranma ve ahlâklı tutum işin içinden çıkarıldığında tüm her şeyin içinin nasıl boş kalacağı ve nasıl bir yıkım olacağı şüphesiz ki çok açık ortadadır. Bu bağlamda günümüzde bu konunun çok daha fazla önemsenmesi ve iktisat-ahlâk çalışmalarına çok daha fazla ağırlık verilmesi gerekmektedir. Üniversitelerdeki ilgili bölümlerin müfredatlarına bazı derslerin eklenmesi, ticari işlemlerde bulunan-özellikle makro-işlemlere eğitimler verilmesi ve en önemlisi bu konunun kamuoyuna taşınması sağlanarak topyekûn bir bilinç oluşturma hedeflenmesi gibi adımlar bir ölçüde çözüm olacaktır. Unutulmamalıdır ki hemen her toplumda dönüşümler ve hatta fikri devrimler aşağıdan yukarıya gelen talepler neticesinde mümkün olmuştur. Karar mercilerinin bir değişimi gerçekleştirilmesi ve yenilik adımları atması halktan gelen taleplere bağlıdır. Halkın talep etmesi ise ilgili konuda bilgi ve bilinç sahibi olmasına bağlıdır. Bu noktada ise görev ilim insanlarına çeşitli meseleleri araştıran akademisyenlere düşmektedir. Sadece akademik metin çalışmaları –belli bir kesime ulaştığından–yeterli olmayacağı için her kesimden ve her yaştan insana en açık şekilde ulaşabilmesi de sağlanmalıdır.

Sonuç olarak, İbn Miskeveyh'in de içinde yer aldığı klasik dönem düşünürlerinin ahlâk, ekonomi ve siyaset disiplinlerine dair bütüncül anlayışlarını günümüzde tekrar canlandırmak, özellikle ekonomik meselelerin daha iyi anlaşılmasına ve daha kalıcı çözümler ortaya konulmasına yardımcı olabilecektir. Adaletin tam ve koşulsuz tesisi ise bu yönde en büyük ve en temel adım olacaktır.

Kaynakça

Kur'an-ı Kerim, Diyanet Vakfı Meali.

Altıntaş, M. E. (2016). İbn Miskeveyh. Ahmet Koç & Mustafa Köylü, Klasik İslam Eğitimcileri içinde (s.159-182). İstanbul: Rağbet Yayınları.

Altıntaş, R. (1998). İBN MİSKEVEYH'İN ADALET ANLAYIŞI. Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, (2), 237-249.

Aytimur, M. U. (2019) İbn Miskeveyh ve Kınalızade Ali Çelebi'de Adalet Düşüncesi: Siyasi Bir Kavram Olarak Adaletin Serencamı, Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Cilt: 7, Sayı 87, 444-455.

Azimli, M. (2005). Sünni Hilafete Tahakküm Kurmuş Bir Şii Hanedan: Büveyhiler, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 7, Sayı: 2, 19-32.

Bayraktar, M. (1999). İbn Miskeveyh. TDV İslam Ansiklopedisi (cilt 20, s. 201-208). İstanbul.

Çağrı, M. (2011). Tehzibü'l-ahlâk. TDV İslam Ansiklopedisi (cilt. 40, s. 328-330). İstanbul.

Duygun, G. (2015). Bûveyhiler Zamanında Kirmân Bölgesinin Siyasi ve Sosyo-Kültürel Durumu. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.

Güner, A. (2006). Muizzüddeve. TDV İslam Ansiklopedisi (cilt. 31, s. 99-100). İstanbul.

İbn Miskeveyh. (2014). Risâle fi Mâhiyeti'l-Adl. İlyas Altuner (Çev.) İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı:3, No:4. 1-26.

İbn Miskeveyh. (2017). Tehzibu'l-Ahlâk. Abdulkadir Şener, İsmet Kayaoğlu, Cihat Tunç (Çev.). İstanbul: Büyüyen Ay.

Karagözoğlu, H. (2009). Ahlak Düşüncesinde Siyaseti Aramak: İbn Miskeveyh'de "Adalet" Kavramının Siyasi Yansımaları. Divan Dergisi, Cilt 14, Sayı: 27, 93-118.

Merçil, E. (1992). Bûveyhiler. TDV İslam Ansiklopedisi (cilt. 6, s. 496-500). İstanbul.

Sunar, C. (1980). İbn Miskeveyh ve Yunan'da ve İslam'da Ahlak Görüşleri. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi.

Taşan, Z. (2014). İbn Miskeveyh ve Nasîruddin Tûsi'nin Siyaset Felsefelerinde Adalet-Sevgi İlişkisi. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi-Bildiriler Kitabı II, 101-110.

Turan, R. (2015). İbn Miskeveyh'de Erdem Kavramı ve Temel Erdemler. Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Cilt: 1, Sayı: 2, 7-35.

Özaydın, A. (1988). Adüddeve. TDV İslam Ansiklopedisi (cilt. 1, s. 392-393) İstanbul.

ARAŞTIRMA MAKALESİ

Nizamülmülk ve İktisadi Fikirleri

Fatma Nur Şahin¹

Öz

Erken dönem İslam âlimleri sadece bir disiplinle yetinmeyip tarihten felsefeye, edebiyattan sanata pek çok farklı alanda ilim tahsil etmiş ve eserler vermişlerdir. Bilimin uzmanlaşma yönünde nitelik kazanmasıyla birlikte bu tarz geniş kapsamlı ilmi eserlerin sayısı azalmış ve bu tarz çoklu disiplinler çalışmalara verilen önem giderek kaybolmuştur. Bu çalışmada temel hedef bir siyasetçi olan Nizamülmülk'ün Siyasetname'si özelinde iktisadi fikirlerini ortaya çıkarmak ve bu fikirlerin modern iktisadi literatürün neresinde yer aldığına dair çıkarımlar yapmaktır. Literatür taraması yapılarak gerçekleştirilen bu çalışmada, Nizamülmülk'ün hayatı ve düşünce yapısı, dönemin sosyoekonomik koşulları ve Nizamülmülk'ün 'Siyasetname'si (Siye-ru'l Mülk) özelinde iktisadi fikirleri olmak üzere üç ana başlık altında incelenmiştir. Esas kaynak olarak ise Nizamülmülk'ün 'Siyasetname'si kullanılmıştır. Sonuçta siyasi nitelikli bir eser olmasıyla beraber Siyasetname içerisinde pek çok iktisadi fikrin yer aldığına ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Büyük Selçuklu İmparatorluğu, iktisat, İslam iktisadı, Nizamülmülk, Orta Çağ İslam iktisadi düşüncesi, Siyasetname

¹İstanbul Üniversitesi İktisat Bölümü Doktora Öğrencisi,
Maruf Vakfı İslam Ekonomisi Enstitüsü Araştırmacısı

fatmanurrdemirhan@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-5190-741X>

• Geliş/Received - 31.10.2020 • Kabul/Accepted - 17.03.2021

Abstract

Islamic scholars in the early periods were not limited themselves to a discipline but instead produced and studied many different areas from history to philosophy or literature to art. However, with the increasing specialization in sciences, this type of comprehensive scientific works and attention to these multi-disciplinary works faded away. This study's main objective is to reveal the economic ideas of Nizam al-Mulk who was originally a politician and to make inferences about where these ideas take place in the modern literature on economics. After the literature review, this study consists of three main headings such as the life and mentality of Nizamülmülk, the socio-economic conditions of the period, and the economic ideas of Nizamülmülk's Siyâsat-nâma (Siye-ru'l Mulk). Nizam al-Mulk's Siyâsat-nâma is used as the main reference. As a result, besides being a qualified political work, it has become clear that there are many economic ideas in 'Siyâsat-nâma'.

Keywords: Great Seljuk Empire, Economy, Islamic Economics, Nizam al-Mulk, Medieval Islamic Economic Thought, Siyâsat-nâma

Giriş

Günümüzde iktisat, matematik ve fizik bilimlerinden etkilenerek, mekanik bir yapıya dönüşmüştür. Farklı akımlar ortaya çıksa dahi, ana akım iktisat anlayışının temellerinin yerlerini yeni fikirlere bıraktığı tam olarak söylenemez. Örneğin ana akım iktisadın insanı rasyonel bir varlık olarak görmesi ve toplumdan bağımsız bir iktisat anlayışı ortaya koymasını eleştiren yeni iktisat sosyolojisi yaklaşımında Polanyi'nin gömülülük kavramı temel bir noktayı ifade etmektedir. Polanyi'ye göre iktisat toplumun yaşamından, kültüründen, geleneklerinden kısacası toplumun kendisinden bağımsız değildir. İktisadi davranış sosyal ilişkilerin içine gömülüdür (Polanyi, 1957: 272). Nitekim bir bilim olmadan önce iktisat, politik niteliğiyle bir birikim üretmiş ve bu yalnızca teorik bir süreç olmamıştır. Toplum içerisinde ortaya çıkan iktisadi durumlarla ilgili her ne kadar sadece iktisadi bir amaçla yazılmış olmasa da pek çok eser mevcuttur. Büyük Selçuklu Veziri Nizamülmülk'ün Siyasetname'sinde de gördüğümüz gibi, toplumla iç içe geçmiş ve onun refahı yönünde üretilen fikirlerin pratik hayatta bir iyileşmeye sebep olması önemlidir. Nitekim Sultan Melikşah'a yazılmış bu eserde, bir sultanın nasıl olması gerektiği, yönetim sistemi, memurların vaziyetleri, halka karşı sorumluluklar gibi birçok meselede sultana öğüt verici nitelikte 51 fasıl kaleme alınmıştır.

Genelde hükümdarlar için kaleme alınan siyasetnameler, hükümdarların sahip olması gereken özelliklerden ve saltanat kurallarından bahsederler. Devlet yönetiminde ideali aramaya yönelik bu eserler dinsel kuralları da içinde barındırır. Tarihten örnek vermenin yanı sıra Kur'an ve hadisten örnekler vererek kötü hükümdarların ve vezirlerin yol açtığı felaket ve öyküler anlatılır. Bildiğimiz üzere Nizamülmülk de Sultan Melikşah'ın isteği üzerine Siyasetname'sini kaleme almıştır. Nizamülmülk'ün Siyasetname'si doğru ve yanlış, iyi ve kötü, ideallik arayışlarının yanında kendinden önceki birçok hükümete dair olaylar anlatmakta ve büyük bir tarihi kaynak konumu teşkil etmektedir. Ayrıca Büyük

Selçuklu idari, askeri teşkilâtı ve mali, hukuki durumu hakkında önceki hükümetlerle kıyaslama yapmakta böylece Büyük Selçuklu Devleti'nin toplumsal durumunu gözler önüne sermektedir (Kafesoğlu, 2010: 231).

Bu çalışmada amaç Nizamülmülk ve Büyük Selçuklu İmparatorluğu'na dair özet bir birikim oluşturarak Siyasetname özelinde iktisadi fikirlerin ortaya konulmasıdır. Çağımızda disiplinler arası çalışmaların artmasıyla iktisadın sosyal bir alan olma vasfının daha çok üzerinde durulmaktadır. Sosyal yönüyle iktisat, daha bütüncül bir bakış açısıyla tartışılmaya açık bir bilim dalıdır. Tarihi metinlerde de politik iktisadi niteliğin bulunması fakat Siyasetname'ye dair genel olarak politik nitelik barındıran araştırmalar yapılması bu çalışmanın yapılmasının temel sebebidir. Bu amaca yönelik olarak çalışma üç ana başlıktan oluşmaktadır. İlk bölümde Nizamülmülk'ün hayatı ve düşünce yapısının kısa bir özetinin sunulması ile araştırmacıların zihinlerinde genel bir çerçeve çizilmesini hedeflemiştir. Dönemin sosyoekonomik koşulları başlıklı diğer bölüm bağlamın oturtulması ve dönemin sosyal ve iktisadi yapısını genel hatlarıyla ortaya konulmasını amaçlamıştır. Nizamülmülk'ün Siyasetname'si özelinde iktisadi fikirleri bölümünde ise Siyasetname'de iktisat ile bağlantılı olabilecek kısımlara yer verilmiş ve yorumlanmıştır.

1. Nizamülmülk'ün Hayatı ve Düşünce Yapısı

Gerçek adı Ebu Ali Kıvamuddin Hasan bin Ali bin İshak et-Tusi olan mütefekkir Nizamülmülk, 10 Nisan 1017 (?1018) yılında İran'ın Tus şehrinde doğmuştur. Hayatının büyük bir kısmı vezirlik yaparak geçen Nizamülmülk, önce Büyük Selçuklu Devleti sultanlarından Alparslan'ın ve sonrasında oğlu Melikşâh'ın vezirliğini yapmıştır (Rızvi, 1978: 1-10). 1092 yılında Nihâvend'de, bir ramazan ayında, yemek sonrasında Hasan Sabbah taraftarı bir genç tarafından hançerlenmiş, birkaç saat içerisinde şehit olmuştur (İslam Tarihi Ansiklopedisi, 1993: 141).

Nizamülmülk, İslami ilimler ve çeşitli bilim dallarında kendini yetiştirmiş, bütüncül bir birikim oluşturmuştur. Arapça ve Farsçayı iyi öğrenmiş ayrıca Şafii mezhebi fıkıh bilgilerinde söz sahibi olmuş bir âlimdir. Zamanının halifesi Kâim bi Emrillah, Hasan'a Nizamülmülk unvanını vermiştir böylece 'devletin düzeni' anlamına gelen bu unvanla tanınmıştır (Özaydın, 2007: 194; İslam Tarihi Ansiklopedisi, 1993: 141).

Nizamülmülk, önce Alparslan'a dokuz yıl (1063-1072), ardından oğlu Melikşâh'a yirmi yıl (1072-1092) olmak üzere toplamda yirmi dokuz yıl vezirlik yapmıştır. Bu uzun vezirlik döneminde devlet idaresinde çeşitli roller üstlenmiş ve yenilikler getirmiştir (Nizamülmülk, 2018: 8). Bu yeniliklerden bir tanesi ikta düzeni ile ilgilidir. İkta, Nizamülmülk'ten önce yalnızca idari ikta olarak varlığına devam eden bir yapıdır. Yani mülkiyeti devlette olan toprak maaş yerine geçici bir süreliğine yalnızca idari memurlara verilmiştir. Fakat bu sistemde değişiklik yaparak Nizamülmülk, askerlere de bu toprakların verilmesinde öncülük etmiştir. Böylece askeri ikta ortaya çıkmış ve Selçuklulara has bir sistem vuku bulmuştur. Tarihin ileri dönemlerinde kurulan Türk İslam devletleri de bu modelden yararlanmışlardır. Sonuçta tarım toprakları askerlere tahsis edilerek, bütçeden para ayrılmadan asker yetiştirilme imkânına erişilmiştir (Göksu, 2018: 150).

Ayrıca eğitim sisteminde de Nizamülmülk önemli değişiklikler meydana getirmiştir. Nizamülmülk, Şii Fatımilerin Sünni Abbasiler ve Selçukluları yıpratmak amacıyla çeşitli girişimlerde bulduklarını fark ederek ehlişünnet ilmini sağlamlaştırmak amacıyla medreseler kurmaya karar vermiştir. Diğer medreselerin ilmi gayesi dışında bir hedefleri yokken, Nizamiye Medreseleri Bâtını düşünceye karşı bir siyasi yapılanma anlamına da gelmektedir. Bu özelliği siyaset adamlarının ilmi mevzulara karışmasının önünü açmıştır ve bu da ilme zarar vermiştir denilebilir. Sultan Alparslan ve Sultan Melikşah dönemlerinde birçok farklı şehirde medreseler kurulmuştur. Bu medreselerin en meşhur olanı Bağdat Nizamiye Medresesidir. Nizamiye medreselerinde Şafii mezhebi baskın mezhep olarak varlığını sürdürmüş bu nedenle de eleştiriler almıştır. Ancak 1092 yılında Nizamülmülk'ün vefatından sonra medreselerin temeli Hanefi ve Şafii ortak himayesine alınmıştır. Hatta 12. yüzyılın ortalarına kadar Hanefiler avantajlı kesim olmuştur. Fakat aynı yüzyılın ikinci yarısında Şafii'ler eski yerlerini tekrardan kazanmışlar, yeni okullar açmışlardır. Nizamiye Medreseleri ayrıca felsefe dersinin olmaması nedeniyle düşüncenin ilerlemesini engellediği ve öğretmen ve öğrencilerin maaş ve burs alması yani ilmin para karşılığı öğretilmemesi gerektiği ile de eleştirilmiştir (Özaydın, 2007: 188-191 ; Ephrat, 2000: 130).

Getirdiği diğer bir yenilik olarak da yeni takvim başlangıcının kabul edilmesi söylenebilir. Bilime çok önem veren Nizamülmülk, Hicri 467. yılda Sultan Melikşah ile beraber astronomi bilginlerinin bir araya gelmesini sağlamıştır. Bu toplantıdan önce güneşin balık burcunun yarısına geldiği gün nevrüz sayılmaktayken, yapılan değişiklikle nevrüz koç burcunun birinci noktası olarak kabul edilmiştir. Sonrasında ise bu farklılık takvim başlangıcı olmuştur (Esir, 2013: 329).

Bir siyaset adamı olan Nizamülmülk, İslam'ın kaidelerini uygulayarak ahlaki önceleyen bir devlet anlayışı tahsis etmiştir. Ona göre devlet yalnızca kişilerin yaşama hakkını koruyan, özgürlüklerini sağlayan veya mülkiyetlerini güvenceye alan bir kurum değildir. Devletin bunların yanında kalkınmayı ve halkın mutluluğunu sağlaması gereklidir. Bunun yanı sıra halk da devletine bağlı olmalıdır. Doğu yönetim sistemleri ve bazı İslam öncesi İran geleneklerinden yararlanan Nizamülmülk, temel olarak İslam Şeriatını örnek almıştır. Ona göre devlet yardımsever, faydalı ve tüm organ ve kuruluşların verimliliğini arttırmaya yönelik adımlar atarsa daha güçlü, istikrarlı ve kuvvetli hale gelecektir. Allah bilincini Siyasetnamesinde de önceleyen Nizamülmülk, doktrinel bir idealizm örneğinden ziyade pratik pragmatist bir yol izlemektedir. Diğer felsefeciler rasyonel argümanlarla bakış açılarını açıklamaya çalışırken, o anekdotlar kullanmıştır. Nizamülmülk, bir hükümdarın halkın haklarına gasp etmesi durumunda şeriatın onlara isyan hakkı verdiğini ve hatta bunun yalnızca kişisel bir sorumluluk değil toplumsal bir sorumluluk olduğu fikrindedir. Bu nedenle Machiavellian'ın iktidarda kalabilmeyi önceleyen ve orada kalabilmek için ahlaki yasaların çiğnenmesine izin veren tutumuna Nizamülmülk oldukça zıttır denilebilir. Ayrıca onun bakış açısı hükümdarın ilahi haklara sahip olduğu tarzı bir batı düşüncesinden ayrılır ve ona göre padişahlık beraberinde ağır bir sorumluluk getirir (Rızvi, 1978: 36-50).

2. Dönemin Sosyoekonomik Koşulları

Oğuzların Kınık boyundan gelen Selçuklular, bu adı hükümdar ailesinin atası olan Selçuk Bey'den almıştır. 1040 yılında Dandanakan Savaşı'nın kazanılmasından sonra Tuğrul Bey Büyük Selçuklu Devleti

ti'ni kurmuştur (Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, 1986: 10319). Selçuklu, batıda Anadolu'nun Muradiye, Erciş, bölgelerine kadar, doğuda ise Harezm ülkesi içlerine uzanmıştır. 1063 yılında vefat eden Tuğrul Bey'in çocuğu olmaması hasebiyle Veziri Kündüri onun yerine Çağrı Bey'in büyük oğlu Süleyman'ı tahta çıkarmak istemiştir. Fakat Horasan valisi olan Süleyman'ın kardeşi Alparslan, abisi ile taht kavgasına girerek onun yerini almıştır. Tahta çıkınca ise Kündüri'yi görevinden alarak yerine Nizamülmülk'ü vezir olarak tayin etmiştir. Anadolu'yu Türklerin yurdu haline getiren savaş ise Malazgirt Savaşı'dır. Malazgirt meydan muharebesi 26 Ağustos 1071 yılında Malazgirt ovasında meydana gelmiştir. Bu savaş Doğu Roma İmparatoru Romanos Diogenes ve Selçuklu Sultanı Alparslan arasında gerçekleşmiştir (Sevim & Merçil, 1995: 48-51, 61). 1072 yılında Maverünnehir kıyısında savaşa çıkan Alparslan şehit edilmiştir. Yerine oğlu Melikşah geçmiştir. Melikşah döneminde Selçuklu en geniş sınırlarına ulaşmıştır. Yine aynı dönemde Hasan Sabbah Bâtını hareketini yürütmek için bir tarikat kurarak birçok Türk ve Müslüman ileri gelenlerine karşı suikastlar düzenlemiştir (Çay, 2009). Selçuklu devlet yöneticileri ve vezirler anti Şii bir tutum sergilemişlerdir. Devlet himayesinde ise Şafii mezhebi öncelenmiştir fakat buradaki amaç Eşari güçlenmesini oluşturmak veya hizipler arası rekabeti arttırarak Merkezi Hükümet'in rolünü güçlendirmek değildir. Selçuklu sultanları ve vezirleri kendilerinden önceki Abbasi halifelerinin aksine dini hayata daha nadir katılmışlardır (Ephrat, 2000: 2, 130).

Selçuklu İmparatorluğu'nda hükümdarın adına hutbe okunması ve para basılması hükümdarlığın göstergeleri olmuştur. Ayrıca imparatorluğa bağlı atabeglerin de sultanlarının ve meliklerinin isimlerini yazarak para bastırdıkları görülmektedir. Merkezi bir idari yapıyı benimseyen Selçuklu'da merkeze bağlı eyaletler, vilayetler ve Kutval veya Dizdar adı verilen kazalar var olmuştur. Hükümdarın emrindeki komutanlar yeni bölgeler işgal ettiklerinde o bölgenin iktası işgal eden komutana verilmiş, iktası ölen kişinin hakkı oğluna aktarılmıştır. Büyük Selçuklu'nun emrindeki devletler ve atabegler iç işlerini genel anlamda serbest bir şekilde yürütmüşlerdir. Vergilerini ödeyen, hutbe ve paralarda Selçuklu hükümdarının adını zikreden, sefer olduğunda buna destek olan devletler ve atabegler Selçuklu Devleti'ne tabi sayılmışlardır (Alptekin, 1992: 184-206).

Büyük Selçuklu Devleti'nde halk göçebeler, köylüler ve şehirlilerden oluşmaktadır. Göçebeler genel olarak hayvancılıkla geçimlerini sürdürmüşlerdir. En önemli üretimleri olan et, süt, yün ürünlerinin yanı sıra avcılık da göçebeler için önem arz etmiştir. Köylü kesim ise toplum nüfusunun büyük bir kısmını oluşturmuştur. Geniş arazilere sahip olan dihanlar Selçukludan önce ortaya çıkmışlar, Selçuklu zamanında da imtiyazlı yerlerini sürdürmüşlerdir. Köylülerin büyük bir kısmı toprak sahibi olmadan yaşamlarını devam ettirmişlerdir. Toprak, haraç, öşr, miri gibi kısımlara ayrılmıştır (Özgüdenli, 2009: 392-397). Ticaret yollarının geniş bir bölgeye yayılması Selçuklularda iktisadi hayatın gelişmesine sebep olmuştur. Kervanların başına askerler koyularak güvenliğin sağlanması, zararlı olan kervancıya devlet hazinesinden para ödenerek zararının tanzim edilmesi ticaretin önemini göstermektedir. Ziraî vergiler vergi sisteminin temeli olduğu için ticaretle uğraşanlar hızlı bir biçimde zenginleşmeye başlamış, bu nedenle devlet ticari vergiler ve gümrüklerle bunu dengelemeye çalışmıştır. Selçuklular'da Ziraat eski dönemlerde yer alan fakat gelişmiş bir sulama sistemi ile yapılmıştır. Sultan Melikşah ve Sultan Sencer dönemlerinde ise yeni sulama kanalları yapılarak, ziraî üretim arttırılmış, böylece köy ve şehirler büyümüş, ticari hayat gelişmiştir. Örneğin Horasan'da Murgab Kanalı Merv ovalarını sulamış, üretim artışı iskân artışına yol açmıştır. Bölgede pamuk üretiminin artması şehir ve kasabalarda dokuma sanayiinin gelişmesine katkı sağlamıştır. Şehirlerde büyük pazarlar yer almış, birçok zanaat

için çeşitli loncalar kurulmuştur. Şehirler için pamuklu ve ipekli dokumacılık önemli bir yere sahip olmuştur. Özellikle Horasan ve Maverâünnehir'in pamuklu ve yünlü dokumaları bu dönemde ün kazanmış ve ihracata konu olur duruma gelmişlerdir. Şehir hayatı için sanayi önem arz etmiş, kumaş dokuma tezgâhlarının yanı sıra demir fırınları, deri işletme atölyeleri, kâğıt imalatı, çini ve cam üreten fırınlar ülkeye yayılmıştır. Devlet sanayi ile uğraşan kişilerden de vergi alınmıştır. Kısacası üçüncü grup olan şehirlielerin ticaret, sanayi, zanaat gibi alanlarla geçimlerini sağladıkları görülmektedir (Alptekin, 1992: 206-207; Özgüdenli, 2009: 392-397). Selçuklularda reyalar devlet hazinesinden faydalanmayan ve devlete vergi ödeyen kişilerdir. Buna karşılık hükümdarın görevi ise onların canını, malını, namusunu korumaktır. Alınan vergilerin bir kısmı orduya tahsis edilirken, bir kısmı da ikta yerini daha kullanışlı hale getirmek için kullanılmıştır. Bu kişiler vergilerini ödedikten sonra ikta sahibinin ondan daha fazlasını talep etmemesi istenmiştir. Nitekim Nizamülmülk, Siyasetnamesinde bunu sık sık vurgulamış, halkın bundan dolayı zorluk çekmemesi gerektiğini dile getirmiştir. Büyük Selçuklu Devleti'nde iktaların büyük topraklar halinde tek kişinin elinde olabilmesiyle zaman zaman egemenlik problemleri yaşanmıştır. Buna karşın devlet, paralarını nakden ödeyerek ikta sahiplerinin topraklarını geri alma hakkını elinde bulundurmuştur (Dinç vd., 2012: 1-6; Özgüdenli, 2009: 392-397).

Kısacası, Selçukluların istikrarı, güvenliği sağlamaları, ilme değer vermeleri, topraklarında yaşayan halka yeni su kanalları inşa etmeleri gibi hizmetler götürmeleri sayesinde ticaretin geliştiği ve ekonomik hayatın canlılık gösterdiği kaydedilmektedir. Birçok mesleğin kendine ait pazarlar oluşturması iş bölümünü yansıtan bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Para birimlerinde ise katı bir tutumdan ziyade serbestliği destekleyen bir sistem yapısı gözlenmektedir.

3. Nizamülmülk'ün Siyasetname'si Özelinde İktisadi Fikirleri

Klasik Yunan kaynaklarında 'oikonomia', İslami kaynaklarda ise 'ilm-i tedbir-i menzil' olarak yer alan iktisat/ekonomi, bilim olma vasfını 18. yüzyılda kazanmıştır (Orman, 2019: 159-179). Önceleri daha çok politik niteliğe sahip olan iktisat, ahlakı, yönetimi ve insanın psikolojik yapısını göz ardı etmemekteydi. Nizamülmülk'ün de iktisadi yaklaşımında bunu görmek mümkündür. Politik iktisadi bir niteliği içerisinde barındıran eser için temel nokta halkın refahıdır. Modern literatürde piyasanın aksak yönlerinin oluşmasının, refah düşüşüne sebep olduğu kaydedilir. Böylece eşitlik, bölüşüm, adalet gibi durumlar da devlet tarafından üstlenilmelidir. Nizamülmülk, İslam'ın doğasında zaten var olan sosyal refah, vergileme, eşitlik, adalet kavramlarını yine İslami bir perspektifte ele almaktadır. O da bunların devlet eliyle gerçekleştirilebileceği kanısındadır.

a. Vergiye Dair

Nizamülmülk, Siyasetname'sinde vergi konusuna birçok yerde değinmiştir. Eserde vergilemede halkı ve devleti zor durumda bırakmayacak optimum bir noktayı aradığını söylememiz mümkündür. Nitekim Siyasetname'de gereğinden fazla bir verginin alınmaması gerektiği (Nizamülmülk, 2018: 27, 43) ve gelir elde edemeyen kişinin malına el konularak vergi elde edilirse kişinin zor durumda kalacağı böylece üretici konumunda devam edemeyeceği (Nizamülmülk, 2018: 31) vurgulanan düşünceler arasındadır. Adil vergi iktisat literatüründe de tartışma konusudur. Benham buna yönelik olarak bir

verginin adil sayılabilmesi için, daha zengin kimselerden daha yüksek oranlarda vergi talep edilmesi gerektiğini ileri sürer. Aynı zamanda ona göre yüksek verginin fiyatların yükselteceğini belirtir ve bu da halk için zor bir durum oluşturur (Benham, 1942: 2).

Nizamülmülk, aracılardan gereğinden fazla vergi almasının vergi gelirinde aksaklıklar ortaya çıkaracağını öne sürer (Nizamülmülk, 2018: 99). Buna çözüm olarak halkın padişaha kolaylıkla ulaşması gerektiğini ve böylece haksızlığa uğramayacaklarını savunur (Nizamülmülk, 2018: 79). Fazla verginin vergi gelirinin toplanmasında zorluklar oluşturacağını söyleyen Nizamülmülk gibi modern teori de vergi kaçırmanın sebepleri üzerinde durmuştur. Allingham ve Sandmo buna yönelik bir çalışma yaparak yakalanan sayısının artmasının, ceza oranı artışının, gelir artışının ve vergi oranı artışının vergi kaçırmada ne tür etkiye sahip olacağı incelemişler, sonuçta bireylerin kişisel faydalarına göre vergi kaçırdıkları tespit etmişlerdir (Allingham & Sandmo, 1972: 1-16). Nizamülmülk ihtiyaçlı kimselerden hiçbir verginin talep edilmemesi gerektiğini öğütler çünkü bu kişileri zor durumda bırakmaktadır (Nizamülmülk, 2018: 49). Bunların dışında vergilerin güzelleme ve kibar bir şekilde istenmesi verilen nasihatler arasındadır. Bu davranışın halkın devlete saygı ve bağlılığının arttıracaklarını ve böylece vergi toplanmasının kolaylaşacağını düşünülebilir. Ana akım iktisat düşüncesine tepkiselliğiyle bilinen davranışsal iktisat, insanların psikolojik durumlarının ekonomi üzerinde etkili olduğunu öne sürmektedir. Nitekim Siyasetname'nin yazarı 11. yüzyıl insanı Nizamülmülk de insan psikolojisine değer atfetmektedir. Halktan fakir düşen bazı kimselere vergi memurlarının ödünç vermelerini salık veren Nizamülmülk'ün bu tutumunu karz-ı hasen ile bağdaştırmamız mümkün görünmektedir.

b. İşgücüne Dair

Geçmiş dönemlerden günümüze işsizlik büyük bir problem olagelmektedir. İşsizlik problemi, devletlere çeşitli sorumluluklar yüklemekte, kişilerse işsiz kaldıklarında görevlerini yerine getirmede yetersiz kalmaktadır. Emek ve sermaye, üretimi belirleyen faktörlerdir. İşgücünü etkin bir şekilde kullanamayan devletler, kaynak dağılımını iyi tahsis edememiş demektir. Nizamülmülk'e göre işgücü dağıtımında yapılan yanlış düzenleme sonucunda örneğin bir kişinin on kişilik görev yapması sonucunda işsizlik oluşur ve atıl insan sayısı varlıklı insan sayısından fazla olur (Nizamülmülk, 2018: 238). Bunu şöyle de düşünebiliriz; eğer patron işçisine fazla iş yükü verirse, kendisi maliyetini minimize etmiş böylece olması gerekenden fazla zenginleşmiş olur. Fakat işsiz kalanların durumu kötüleşeceğinden gelir dağılımında bozulma ortaya çıkar. İşsiz sayısı arttığında da sonuç olarak varlıklı insan sayısı toplumda azalır.

c. Muhtesibe Dair

İbn Teymiyye muhtesibin görevlerini anlatırken diğer memurluklardan farklı olarak muhtesibin iyiliği emretme kötülükleri ise önleme görevi olduğunu söyler. Muhtesib, sosyal hayatın içinde, ölçü ve tartının düzgün olması, namazların kılınması, imam ve müezzinlerin denetlemesi gibi haklara sahiptir (Teymiyye, 2011: 51-52). Teymiyye'den yaklaşık 300 yıl sonra yaşayan Nizamülmülk, muhtesibi İslam şeriatı için çok önemli bir yere koymuştur. Hükümdar ve memurların mülk ve adaletin sağlanması için muhtesibi korumaları gerektiğini söylemiş, eğer bu yapılmazsa ticaretin bozulacağını ve İslam

şeriatının bozulacağını eklemiştir (Nizamülmülk, 2018: 57). Yani muhtesib, ticareti düzenler ve ahlaklı hale getirirken devlet iyileşmektedir.

d. Faize Dair

Siyasetname'nin yedinci faslında Nizamülmülk bir emirin pazar ahalisine mensup bir kişiden 600 dinar borç aldığını ve emirin borç alırken 700 dinar olacak şekilde geri ödeyeceğini taahhüt ettiğini belirtir. Emir, borcuna sadık kalmayarak uzun süre boyunca geciktirir. Hikâyenin sonundaysa borç veren kişi borcunu, 700 dinar ve buna ek olarak emirin ona yeni giysiler takdim etmesiyle tanzim eder (Nizamülmülk, 2018: 65-72). Hikâye asıl olarak borcu olan bir kişinin borcunu ödemesi ve borç aldığı kişiyi zor durumda bırakmaması üzerinde temellenmiştir. Nizamülmülk, diğer hikâyelerde ve hayatında görüldüğü üzere İslami bir bakış açısına sahiptir. Hikâyenin gidişatına göre emirin ona yeni giysiler takdim etmesi hediye olarak adlandırılabilir fakat aradaki 100 dinarın faiz olduğu açıktır. Nizamülmülk buna hiç değinmemiş, yalnızca hikâyeyi anlatmakla yetinmiştir. Oysa faiz konusu Kuran'ı Kerim'de açık bir şekilde haram kılınmıştır (Kur'an, 2:275).

e. Malın Ortak Olması, Piyasa, Arz Talep ve Piyasa Davranışlarına Dair

Çağımızda sosyalizm adı altında birleşen ortak kamu mülkiyeti fikirlerinin o çağlarda da var olduğunu Siyasetname'den anlamaktayız (Nizamülmülk, 2018: 277, 281). Nizamülmülk Nuşirevan'ın mal ve kadınların korunması için dinin olduğunu ve bunları kamuya mubah kılmanın insanı hayvanlığa götüreceğini söylediğini nakleder (Nizamülmülk, 2018: 277). Bir başka yerde kişiler arasında alt-üst ilişkilerinden bahseden Nizamülmülk, ekonomik durumu kötü olan bir kişinin zengin birisinin hizmetinde bulunmasını anlatır (Nizamülmülk, 2018: 281). Burada eğer mal kamu için ortak mülkiyet olursa vasıflı birinin vasıfsız birine eşit olacağından dem vurur ve böylece padişahla herhangi bir kişinin eşit olacağını söyler. Ayrıca bu eşitlik sonucunda hükümdarlık yasası geçerliliğini yitirir diye ekler. Burada iş bölümünün önemine de değinilebilir. İnsanlar niteliklerine göre işler yapmaktadırlar ve karşılıklı bir alışveriş durumu ortaya çıkmaktadır.

Kişiler arası alışverişin ortaya çıkması ise piyasa mekanizmasını ortaya koymaktadır. Piyasada çeşitli mal ve hizmetler ve çeşitli fiyatlar bulunmaktadır. İktisatta piyasa için klasik yaklaşım bir malın arzı arttığında fiyatının düşmesidir. Nizamülmülk'ün eserinde aynı yaklaşımı görmemiz mümkündür. O, piyasa açısından değil, devlet açısından durumu incelemektedir. Siyasetname'sinde unvanların arttığını söyler ve bir şeyin sayısı artınca değeri düşer ve saygınlığı azalır diye ekler (Nizamülmülk, 2018: 216).

Ayrıca piyasada beklentilerin önemli bir rol oynadığını da söylemek mümkündür. Bahsedilen bu kitlesel toplum beklentileri piyasayı yönlendirmektedir. Örneğin, günümüzde krizlerden sonra ortaya

çıkan banka panikleri, halkın korkuya kapılıp bankalardan paralarını çekmek istemelerine böylece krizin derinleşmesine, toparlanma sürecinin uzamasına ve bu sürecin daha zor hale gelmesine yol açmaktadır. 50. fasılda yer verilen hikâyede ise piyasaya duyulan güven ile bağlantı kurulabilecek şöyle bir pasaj yer almaktadır;

“Rivayet olunur ki, Hums valisi, Ömer bin Abdülaziz’e şöyle bir mektup yazdı: “Hums çarşısının duvarı harap olmuştur. Onu imar etmek lazımdır ne buyurursunuz?” Ömer bin Abdülaziz aynı kâğıda şöyle yazdı: “ Hums çarşısının duvarını adaletle yükselttiğinde, yolları da korku ve zulümden arındırıp tertemiz ettiğinde ortaya çıkacak yapının çamur ve tuğlaya ihtiyacı yoktur.” dedi.” (Nizamülmülk, 2018: 341)

Adalet ve güvenlik güvenilirliği de beraberinde getirmektedir. Bundan yaklaşık 1000 yıl öncesinde Siyasetname aracılığıyla aktarılan metinde de Ömer bin Abdülaziz, bir valinin halka pozitif sinyal verecek bir ortam oluşturmasının davranışları etkileyeceğini ve bu davranışların da piyasayı canlandıracağını söyler. Bunu yaparken ticaret için önemli olan yolların güvenliğini de vurgulamaktadır. Kısacası piyasaya duyulan güven halkın davranışlarını yönlendirmektedir.

f. Hazine, Bütçe ve Maaşa Dair

Beytülmalin kökenleri Hz. Peygamber döneminde dayandırılabilir. Devletler büyüdükçe ve karmaşıklaştıkça beytülmal de gelişmiştir (Ahsen, 1986: 219-220). Kur’an’ın birçok yerinde mal biriktirmeyle ilgili vurgulama olumsuzdur (Kur’an, 100:8; 104:2). Siyasetname’de de bu görüşe paralel bir tutum görülmektedir. Örneğin Ömer bin Abdülaziz ile ilgili olan bir hikâyede kıtlık baş gösterir, fakir düşen halk padişaha gider ve durumlarını arz eder. İhtiyaçları olanın beytülmalden karşılanmasını isterler. Nizamülmülk, halkın padişaha;

“Hazineye yığıdıkların ya bizzat senin ya Rab Teâlâ’nın yahut da Hakk’ın kullarınındır. Eğer ki, hazinedekiler Rab Teâlâ’nın ise Rabbin onlara ihtiyacı yoktur ve dahi biz de onun kullarıyız. Eğer ki hazinedekiler bizzat senin ise ‘Bize karşı cömert ol çünkü Allah cömertçe verenleri ödüllendirir.’ [12:88] Bize hayırına bağışla da Allah mükâfatını sana eriştirir. Yok, eğer bizim ise hazineyi bize sebil eyle de şu darlıktan düze çıkalım, baksana bir deri bir kemik kalmışız.”

Dediklerini bunun üzerine padişahın onların dediğini yaptığını kaydeder (Nizamülmülk, 2018: 80). Aynı şekilde bir başka kısımda da bazı kişilerin padişahın nafaka istedikleri ve kendilerinin beytülmalde payı olduğu anlatılır. Burada padişahın hazinenin onda birine sahip olması gerektiğini söyleyen bu kişiler, padişahın hazineyi kendi malı saymasını eleştirmektedirler. Nizamülmülk, hazinenin Müslümanların olduğunu vurgulayarak padişaha öğüt vermektedir (Nizamülmülk, 2018: 207-208)¹.

Nizamülmülk, saray harcamalarının kontrol altında tutulmasını önemli görmektedir. Fakat yaşadığı dönemde bunları denetleyecek bir vekil olmamasını eleştirir (Nizamülmülk, 2018:121). Büyük Selçuklularda Harç (Masraf) Hazinesi ve Asıl (İhtiyat) Hazinesi olmak üzere iki ayrı hazine türü görülmektedir. Hazine-i Harç içerisinde vilayetlerden elde edilen şer’i ve örfi vergileri bulundururken, açık ortaya çık-

¹ Ayrıca bakınız; sayfa 27-28.

tığı durumda Hazine-i Asıl'dan temin edilmiştir. Hazine-i Asıl'da ise haslardan ve bağlı devletlerden alınan para ve hediyeler yer almıştır (Atçeken & Bedirhan, 2016: 55). Siyasetname'de Nizamülmülk hazinenin bu iki ayrı çeşidinden bahseder. Hazine-i Asl, gelirlerin yüksek miktarının konulduğu ve gerekmedikçe oradan bir harcama yapılmadığı; eğer harcamak gerekirse alınan paranın daha sonra yeniden yerine konulduğu hazine çeşidiyken, Hazine-i Harç'a ise elde edilen gelirlerin az bir kısmı konulur (Nizamülmülk, 2018: 335). Bu bilgilere dayanarak eğer genel harcamaların Hazine-i Harç'tan yapıldığı ve harcanacağı düşünülmeyen gelirin Hazine-i Asl'a konulduğu bir sistem olduğunu varsayarsak, burada devletin fazla vermek üzerine kurulu olduğu bir sistemin benimsendiğini söyleyebiliriz. Buna destek olabilecek başka bir fikir de eklenebilir. Eserinde vilayetlerden elde edilen gelirlerden giderlerin çıkarılmasını salık veren Nizamülmülk, burada vergiler ve giderler olarak iki kalemi ele alır. Giderler gelirlerden fazla ise yani hesaplarda bir açık bulunursa bunun denetlenmesi gerektiğini vurgular (Nizamülmülk, 2018: 343). Burada Nizamülmülk'ün sistemli bir yol önerdiğini söyleyebiliriz. Aynı şekilde günümüz için de geçerli olan bu anlayış, bütçe denkliğinin sağlanamamasının devletler için önemini vurgulamaktadır.

Öte yandan Nizamülmülk için devlet ahlak ve adalet temelinde şekillenir. Bu nedenle kadıların durumu Padişah tarafından iyi bilinmelidir. Ona göre kadınlık vazifesi, âlim, zahit ve halkın malında gözü olmayan kimselere verilmelidir.

Bu kişilerinse yanlış yollara sapmamaları için ihtiyaçları olduğu miktarda maaşa bağlanmaları gerekir (Nizamülmülk, 2018: 53). Burada 'ihtiyaçları olduğu miktarda' nitelemesi dikkat çekmektedir. Aslında burada bu kişilerin ihtiyacının bir miktara bağlanması demek, modern iktisat tanımında yer alan 'sınırsız ihtiyaçlar' fikrinde bir bakış açısı olmadığını göstermektedir. Üstelik kadınlara istedikleri miktarda bir maaş verilmesinden de bahsedilmemektedir. Burada onlar için belirlenecek maaşlarda ihtiyaç temel alınmıştır fakat onların yalnızca sapmamaları için iyi bir maaşla çalıştırılmaları gerektiğinin de vurgulandığından söz edilebilir. Benzer durum naibler için de geçerlidir (Nizamülmülk, 2018: 83).

g. Dünya Malına Tamah ve İstifçiliğe Dair

İslam'a göre insanların mala meyli vardır. İnsanlar bununla güç elde ettiğini düşünür. Mal, insanlar için çoğu zaman bir imtihan vesilesi haline gelebilmektedir. Nizamülmülk, insanın maddi hırsından dolayı haksızlık yapabileceğini anlatır (Nizamülmülk, 2018: 35). Zaim, homo economicustan farklı olarak bir homo islamicus tanımlar ve bu insan kendi karını maksimize etmek için yaşayan insandan farklıdır (Zaim, 2014: 61-62). İslam insanı davranışlarını yalnızca bu dünyaya göre değil, öteki dünyaya göre de şekillendirmektedir. Onun rasyonelliği yalnızca bu dünya ile sınırlı değildir (Ökte, 2010: 5). Nizamülmülk de kitabında insanların altına çok tamah etmemesiyle hem bu dünyada hem öbür dünyada kazançlı çıkacağını vurgulamaktadır (Nizamülmülk, 2018: 63). Öte yandan Nizamülmülk halkın iyi ekonomik koşullarda geçinmesi gerektiğini her zaman vurgulamıştır. Unun halkın karnını doyurması için temel gıda olduğundan bahseden Nizamülmülk, unun ambara yığılıp arz edilmemesi durumunda halkın bundan muzdarip olacağını belirtir. Anlattığı hikâyede sarayın ekmekeçi başı tüm buğday ve unu satın alarak ambara yığılmış, bunun bedelini canıyla ödemiştir (Nizamülmülk, 2018: 59). Buradan hareketle iyi koşullarda yaşayan fakat zenginliği hedefi haline getirmeyen bir insan modelinin benimsendiği söylenebilir.

Sonuç

Nizamülmülk, geniş ilme ve tecrübeye sahip bir İslam âlimidir. Tartışmalı bir değişim olmakla birlikte bir toplumda ilmi sistemi değiştirerek topluma yön vermek fikri onun siyasi niteliğinin yalnızca bir örneğidir. İktisat sistemini yeniden düzenleyip ordunun yararlanmasını sağlayarak devleti yüksek maliyet kalemlerinin birinden kurtarmıştır. Yalnızca kendi devletine değil kendisinden sonraki devletlere de bu sistemi miras bırakmış, diğerleri de birtakım güncellemeler yaparak askeri iktisat sistemini devam ettirmişlerdir. Nizamülmülk siyasi niteliğiyle ön plana çıkan bir vezir olarak tanınmasına karşın iktisadi anlamda da çok sayıda fikrine rastlamak mümkündür. Vergi, hazine, dünya malına tamah, muhtesib, faiz, bütçe, maaş, istifçilik, savunma, piyasa, arz talep ve malın ortak olması gibi pek çok kısıma ayrılabilen fikirlere Siyasetname’de geniş ölçüde yer verilmiştir. Bu başlıklar sabit olmayıp sayıları arttırılabilir. Schumpeter History of Economic Analysis’inde St. Thomas Aquinas (1225-1274) dönemine kadar olan 500 yılın güvenli bir şekilde atlanabileceğini ve bu yıllarda iktisadi düşünceye dair fikirlerin ancak tesadüfen yer aldığını öne sürmüştür (Schumpeter, 2006: 70). Fakat Siyasetname’den iktisada dair çeşitli çıkarımlar yapılarak bu fikirle bağdaşmadığı görülmüştür. İktisadın pür iktisat olarak çalışılmaması bu yıllarda iktisadi düşüncenin oluşmadığının bir göstergesi olduğu anlamına gelmemektedir.

Oldukça halk yanlısı diyebileceğimiz Nizamülmülk, eserinde bunu çok sık vurgulamaktadır. Özellikle haksız kazanç elde etmek ve adaletsizliğin toplumda ne gibi yıkımlar oluşturabileceğinin üzerinde durur. Ona göre toplum bir bütün olarak kalkınır. Eğer bir toplumda çatlaklar çoğalır hem sultan hem de halk bundan zarar görür. Sosyal yapıyı önceleyen ve adil, sistemli, güvenli bir hale getirmek isteyen Nizamülmülk, bunun ekonomiyi iyi yönde etkileyeceğini ve halkı refaha kavuşturacağını eserinde anlatmaktadır. Padişahlara verdiği öğütlerde itidalli bir yolu öğütleyen Nizamülmülk’ün kenzden kaçınan fakat tasarruflu bir idareyi önerdiği söylenebilir. Allah inancı ve ahlak onun fikirlerinin köşe taşlarıdır. Bu nedenle iktisadi hayatı da ahlak ve inançtan arındırılmış bir biçimde ortaya koymaz. Bireysel bir kalkınmadan ziyade kolektif bir kalkınmayı hedefleyen Nizamülmülk için fikirlerin pratik gerçekliğe uygulanabilir olması önemlidir. Bu çalışmada Nizamülmülk’ün siyasi, sosyal ve iktisadi meseleleri birlikte ele alarak bütüncül bir bakış açısı ortaya koyduğunu ve modern literatürde günümüzde dahi tartışılan problemlerden Siyasetname’inde bahsettiği sonucunda ulaşılmıştır.

Kaynakça

- Allingham, M. ve Sandmo A. (1972). Income Tax Evasion: A Theoretical Analysis. Journal of Public Economics. 323-338.
- Alptekin, C. (1992). Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi. c. 7. İstanbul: Çağ Yayınları.
- Atçeken, Z. ve Bedirhan, Y. (2016). Selçuklu Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi. 3. bs. İstanbul: Eğitim Yayınevi.
- Benham, F. (1942). What is the Best Tax-System? Economica. c. 9. s. 34. 115-126.
- Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi. (1986). c. 20. İstanbul, Türkiye: Interpress Baskı ve Yayıncılık.
- Çay, A. (2009). Türkiye Tarihi Selçuklu Devri. Kültür ve Turizm Bakanlığı: Ankara.

Dinç, A., Sayın F., ve Halow N. (2012). Türkmenistan Kaynaklarına Göre Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Devlet ve Ekonomi. *History Studies International Journal of History*. c. 4: 106-116.

Ephrat, D. (2000). *A Learned Society in a Period of Transition: The Sunni 'Ulama' of Eleventh Century Baghdad*. Albany, United States of America: State University of New York Press.

Erkal, M (çev). (1986). Beytül-mal ve İslâm Ekonomisinde Rolü. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. s.6: 219-228.

Esir, İ. (2013). *Büyük Selçuklu Devleti Tarihi*. çev. Temelli, M. İstanbul, Türkiye: Özgü Yayıncılık Reklam ve Tanıtım Hizmetleri.

Göksu, E. (2018). Nizamülmülk ve Selçuklu İktâ'ının Şekillenmesindeki Rolü. *USAD*. s.8. 147-164.

İslam Tarihi Ansiklopedisi. (1993). c. 8. İstanbul: İhlas Matbaacılık, Gazetecilik ve Sağlık Hizmetleri A.Ş.

Kafesoğlu, İ. (1955). *Büyük Selçuklu Veziri Nizâmü'l-Mülk'ün Eseri Siyasetname ve Türkçe Tercümesi*. *Türkiyat Mecmuası*. c. 12: 231-256.

Kur'an-ı Kerim Meali. (2011). Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

Metin, T. (2014). The Impact of City Formation in Great Seljuks on The City Culture of Anatolian Seljuks. *The Journal of Academic Social Science Studies Jasss*. s: 26: 357-370

Nizamülmülk. *Siyasetname*. (2018). çev. Sunal B. ve Ayar M. 14. bs. İstanbul, Türkiye: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Orman, S. (2019). *İslami İktisat, Değerler ve Modernleşme Üzerine*. 2. bs. İstanbul, Türkiye: İnsan Yayınları.

Ökte, M. ve Savaş K. (2010). *Fundamentals of Islamic Economy and Finance: Theory and Practise*. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*. c. 9. s. 31: 180-208.

Özaydın, A. (2007). Nizamülmülk. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/nizamulmulk>.

Özgüdenli, O. (2009). Selçuklular. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/selcuklular>.

Peacock, A. (2015). *The Great Seljuk Empire*. Edinburgh University.

Polanyi, K. (1962). *The Great Transformation*. 3. b. Boston, ABD: Beacon

Rızvi, S. (1978). *Nizam Al-Mulk Tusi*. Pakistan: Sh. Muhammad Ashraf.

Schumpeter, J. (2006). *History of Economic Analysis*. Taylor & Francis e-Library.

Sevim, A. ve Merçil E. (1995). *Selçuklu Devletleri Tarihi*. Ankara, Türkiye: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.

Teymiyye, İ. (2011). *Hisbe*. İstanbul, Türkiye: Takva Yayınları.

Zaim, S. (2014). *İslam Ekonomisinin Temelleri*. İstanbul, Türkiye: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi.

ARAŞTIRMA MAKALESI

**Takıyyüddin İbn Teymiyye ve
İktisadi Görüşleri**Abdullah Kuluç¹**Öz**

İbn Teymiyye'nin iktisadi görüşlerini ele alan bu çalışma onun hayatı, genel görüşleri, dönemin iktisadi koşulları ve iktisadi görüşleri şeklinde başlıklandırılarak oluşturulmuştur. Çalışma yapılırken mümkün olduğu kadar birincil kaynaklardan yararlanılmıştır. Para, faiz, narh uygulaması, îne, teverruk, iş bölümü, etkin piyasa ve toprak kiralınması gibi konulardaki görüşleri onun Hisbe, es- Siyasetü's Şeriyye ve Mecmû'u Fetâvâ adlı eserleri üzerinden ele alınmıştır. Çalışmada genellikle tasviri bir yöntem kullanılmış olup değerlendirme kısmında günümüz finansal konularıyla bağlantı kurulmuştur. İne ve teverruk konusunda ciddi eleştirilerde bulunan İbn Teymiyye yapılan işlemin sadece hukukî boyutuna bakmayıp aynı zamanda söz konusu işlemin sonucunu göz önünde bulundurarak faizde ortaya çıkan mafsedetlerin bu tür işlemlerde de var olduğunu belirtmiştir. Yöneticilerin para üzerinden ticaret yapmalarını ve metalist para döneminde paranın ayarını düşürecek işlemler yapmalarını sert bir şekilde eleştiren İbn Teymiyye bu tür uygulamaları zulüm olarak nitelemiştir. Onun bu şekildeki yaklaşımı, gereğinden fazla yapılan para emisyonunun enflasyonist baskı oluşturacağı şeklinde bir düşünce içerisinde olduğu şeklinde yorumlanabilir.

Anahtar Kelimeler: İbn Teymiyye, İktisat Tarihi, İne, Teverruk, Faiz

¹İstanbul Üniversitesi İslam İktisadı ve Finansı ABD Yüksek Lisans Öğrencisi,
Maruf Vakfı İslam Ekonomisi Enstitüsü Araştırmacısı
abdullahkuluc@ogr.iu.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0003-1119-1060>

• Geliş/Received - 18.12.2020 • Kabul/Accepted - 5.03.2021

Abstract

This paper is about the economic views of Ibn Taymiyyah and consists of outlining his life and views and also economic conditions and economic views of the period. Primary sources were used as much as possible in the study. His views on issues such as money, interest, price-fixing, îne, tawarruq, division of labour, efficient market, and land leasing were discussed through his works such as Hisbe, as-Siyasat al-Şariyya and Macmû al-Fatawa. This study is descriptive however there has been an evaluation in the conclusion to connect his thoughts to modern times. Ibn Taymiyyah made serious criticisms about ine and tawarruq and stated that not only the legal dimension of the transaction but also by considering the result of those transactions, he concluded that the misconceptions arising in the interest also exist in such transactions. Ibn Taymiyyah criticized the rulers for money trading and the activities that would devalue the money in the metallic currency period and described such practices as cruelty. His approach can be interpreted such as that excessive money emission will create inflationary pressure.

Keywords: Ibn Taymiyyah, Economic History, Îne, Tawarruq, Interest

Giriş

Bu çalışma imkân ölçüsünde İbn Teymiyye hakkında yazılan birincil kaynaklara gidilerek oluşturulmuştur. Onun iktisadi görüşleri ise kendi eserlerinden hareketle ortaya konulmaya çalışılmıştır. Birincil kaynaklardan aktarımda anakronizme düşmemek ve yazarın söylemediklerini ona söyletmek gayesiyle olabildiğince yorum yapmaktan kaçınılmış, tasviri bir yöntem kullanılmaya gayret gösterilmiştir.

Bu çalışma, İbn Teymiyye ve onun iktisadi fikirleri hakkında yapılan ilk çalışma değildir. Ghazanfar'ın editörlüğünü yaptığı Orta Çağ İslam İktisat Düşüncesi adlı kitapta kısa bir bölüm olarak konuya yer verilmiştir. Ancak söz konusu bölüm, günümüz iktisadi meseleleriyle İbn Teymiyye'yi yan yana getirmesi noktasında eleştirilebilir.

Bu alandaki bir diğer çalışma ise Islahi tarafından yapılan İbn Teymiyye'nin Piyasa Mekanizması Kavramı (1986) olarak Türkçeye çevrilebilecek olan çalışmasıdır. Bu çalışmada içerikler doğrudan İbn Teymiyye'nin eserlerinden alınmakla birlikte özet kısımlarında ve başlıklarında bir önceki eserle benzer noktadan eleştirilmesi mümkündür.

M. Necatullah Sıddıki ise Readings in Islamic Economic Thought adlı İslam iktisadı ile ilgili dönemlendirme yaptığı makalesinde çok kısa olarak İbn Teymiyye'ye ve iktisadi fikirlerine işaret etmiştir. U. Töre Sivrioğlu tarafından Türkçe olarak yazılan İbn Teymiyye'nin Siyaset, Hukuk ve İktisat Teorisi isimli kısa makalede de aynı şekilde kısaca İbn Teymiyye'nin iktisadi fikirleri ele alınmıştır. Her iki makalede de ana konu İbn Teymiyye'nin iktisadi fikirleri olmayıp söz konusu mesele tali bir konu olarak

ele alınmıştır.

Çalışma dört ana başlık üzerinden gitmektedir. Bunlar: İbn Teymiyye'nin hayatı, genel görüşleri, yaşadığı dönemin iktisadi koşulları ve iktisadi görüşleri. Hayatının anlatıldığı bölümde onun hayatı çalışmanın ana konusu olmadığı için fazla detaya girilmemiş olup abartıdan uzak durulmuş ve hayatında dönüm noktası olarak kabul edilebilecek noktalar aktarılmakla yetinilmiştir.

Genel görüşleri kısmında İbn Teymiyye'nin daha iyi tanıtılması amacıyla onun farklı konulardaki görüşleri aktarılmıştır. Farklı konulardaki ilginç sayılabilecek görüşlerinin bir araya getirilmeye çalışılması nedeniyle kaçınılmaz olarak paragraflar arasında birtakım keskin geçişler meydana gelmiştir.

Dönemin iktisadi koşulları bölümü daha geniş tutulmuştur. Bir kimseyi tanımanın, görüşlerini anlamının en iyi yolu o kimsenin yaşadığı dönemin ve çevresel koşullarının göz önünde bulundurulması ele alınmasıyla mümkündür. Zira kişi çevresinden soyutlanamaz. Dolayısıyla bu bölümün uzun tutulması İbn Teymiyye'nin daha iyi anlaşılabilmesi için elzemdir.

İktisadi görüşleri kısmında ise şu üç kaynak esas alınmıştır: Hisbe, es- Siyasetü's Şeriyye ve Mecmû'u Fetâvâ. Bu bölümde de çalışmanın elverdiği ölçüde, önemli bulunan ve doğrudan iktisatla ilgili olan görüşlerine yer verilmiştir. Çalışmanın tasviri olması ve formatı icabı yorumlardan olabildiğince kaçınılmıştır.

Bu çalışma İbn Teymiyye'nin İslam İktisadı hakkındaki fikirlerinin gün yüzüne çıkarılması ve bu bağlamda İslam İktisadı düşüncesinin geliştirilmesi noktasında söz konusu literatüre mütevazı bir katkı olarak kabul edilebilir.

1. Hayatı

661/1263'te Harran'da doğan İbn Teymiyye 1267 senesinde Dımaşk'a gitmek zorunda kalmıştır (Askalânî 1993: 144). İyi eğitilmiş bir ailede yetişen İbn Teymiyye, ailesinin Hanbeli mezhebine tâbi olması sebebiyle Hanbeli olarak yetiştirilmiştir (Hatit 2009: 19).

Moğol saldırılarından kaçarak Dımaşk'a yerleşen İbn Teymiyye'nin babası Abdulhâlim İbn Teymiyye de Hanbeli mezhebinin önde gelen âlimlerindedir. Dımaşk'a yerleşmesinden kısa süre sonra etrafında belli bir cemaat oluşan Abdulhâlim İbn Teymiyye Sükkeriye Dârulhadisine müderris olarak getirilmiştir. Aynı yerde İbn Teymiyye de babasından eğitim almıştır (Koca 1999: 391). Hanbeli mezhebine göre yetişmesine rağmen klasik nakli ilimlerle yetinmeyen İbn Teymiyye kelim ve felsefe ile de ilgilenmiştir. Ancak bu ilgi söz konusu alanlarla mücadele etmek gayesiyle olmuştur (Zehra 1988: 224).

İbn Teymiyye, babasının vefatı sonrasında 21 yaşında onun yerine Sükkeriye Dârulhadisi'ne müderris olarak getirilmiş aynı zamanda Emevi Câmii'nde de tefsir dersleri vermeye başlamıştır (Makrizi 1991: 455).

Ele geçirdiği topraklarda büyük bir yıkıma yol açan Moğol istilası Bağdat'ı ele geçirip, 1300 yılında Dımaşk için de tehlike oluşturmaya başlayınca âlimlerin büyük çoğunluğu şehri terk etmiştir. Şehri terk etmeyen İbn Teymiyye ise bir grup âlim ile birlikte Moğol sultanının karşısına çıkarak onu Dı-

maşık'a girmemesi konusunda ikna etmiştir (İbn Kesir 1981: 6-7). 1303 yılında Memlukler ve Moğollar karşı karşıya gelince İbn Teymiyye halkı cihada teşvik ederken kendisi de aktif olarak mücadeleye katılmıştır (İbn Kesir 1981: 14-16).

Şehirde asayiş sorunu ortaya çıktığı durumlarda bir grup kişiyle beraber şehri dolaşıp gerekli durumlarda müdahalelerde bulunmuştur. Toplumda ortaya çıkan bidatlerle mücadele etmiştir (Eryiğit 2018: 14). Batını Şii gruplara karşı da mücadele içinde olan İbn Teymiyye bu amaçla Memluk sultanından destek isteyip bu gruplara karşı askeri müdahaleler yapılmasını sağlamıştır (Zehra 1988: 49-50).

Akîdetü'l-Vâsitiyye adlı risalesindeki itikadi fikirlerin toplumda huzursuzluğa ve tartışmaya yol açmasıyla Dımaşk'tan Mısır'a gönderilen İbn Teymiyye orada yargılanıp hapse konulmuş ve 18 ay hapiste kalmıştır (İbn Kesir: 1994: 37-45). Mısır'da hapisten çıktıktan sonra ilmi çalışmalarına devam eden İbn Teymiyye Muhyiddin İbn Arabî gibi bazı tasavvuf ehlinin görüşlerini eleştirince tekrar hapse konulmuştur (İbn Kesir 1994: 45).

Hapisten çıkıp Dımaşk'a dönen ve orada fetva vermeye devam eden İbn Teymiyye'nin bazı fetvaları Hanbeli mezhebinin maruf fetvalarına uymayınca fetva vermesi yasaklanan İbn Teymiyye bu karara uymayınca tekrar hapse konulmuştur (İbn Kesir 1994: 87). Vefatı da 728/1328 yılında Dımaşk kalesinde hapisteyken gerçekleşen İbn Teymiyye'nin cenazesine binlerce kişinin katıldığı rivayet edilmektedir (İbn Kesir 1994: 227).

2. Genel Görüşleri

İbn Teymiyye naslara dayanan Selef metodunun benimsenmesi gerektiğini düşünmektedir. Kur'an'ı esas alan İbn Teymiyye Sahabe, Tabiin ve imamların aynı yolu izlediğini, Kur'an'a aykırı olan bir akıl yürütmenin de merdud olduğunu belirtmektedir. Kelamcıların yaptıklarını eleştiren İbn Teymiyye onların Kur'an'ın dışında bir akli alan oluşturdukları iddiasındadır. Ona göre kelamcıların oluşturdukları bu alana "usûlü'd-dîn" adını vermeleri, bu alanda peygamberden ve Kur'an'dan nakledilmeyen rivayetlerin kullanılması peygamberi dinin temelini eksik bırakmış olmakla itham etmek manasına gelir (Özervarlı 1999: 405).

İbn Teymiyye'ye göre delilin sem'î ya da akli olması arasında onun için bir fark yoktur. Bu sadece delilin nasıl elde edildiğini belirtir. Ancak şer'î delil denilirse bunun mukabili akli değil bid'î delil olur. Dolayısıyla şer'î delil; akli ya da sem'î olabilir (İbn Teymiyye 1979: 198). İbn Teymiyye şer' e muarız olan şeylerin akilla bilinebileceğini ancak şer'in esas kabul edilmesi gerektiğini belirtir (İbn Teymiyye 1979: 194).

İbn Teymiyye Kelamcıların Allah'ın varlığının ispatının zorunlu delili olarak kabul ettiği hudûs, imkân vs. gibi delilleri ne peygamberin ne de selef ulemasının getirdiğini, aksine bu delillendirmenin onlara göre haram olduğunu savunur (İbn Teymiyye 1997: 304). Aynı yaklaşımın devamı olarak kabul Kur'an'ın tefsir edilmesi noktasında ise rivayet tefsirini kabul eden İbn Teymiyye dirayet tefsirini haram olarak kabul etmektedir (Zehra 1988: 214).

İbn Teymiyye çoğunlukla Hanbeli mezhebine tabii olsa da zaman zaman Hanbeli mezhebinin ve diğer

üç mezhebin görüşleri dışında ictihadlarda bulunmuştur. Bu durumda o kendini belli bir mezheple sınırlandırmayan bir müctehid ve fakih olarak kabul edilebilir (Zehra 1988: 331).

İbn Teymiyye Müslümanların Müslüman olmayanlarla olan ilişkilerinde asıl olanın barış hali olduğunu savaşın ise arızî bir durum olduğunu belirtir. Müslümanların savaşı başlatan taraf olmayacakları diğer tarafın tecavüzleri sebebiyle savaşın başlayabileceği, tek başına dini farklılığın savaş sebebi olmayacağını görüşündedir (Zehra 1988: 357).

İbn Teymiyye'nin zekâtın verilebileceği kişiler hakkındaki görüşü de ilginçtir. Şöyle ki, o zekât verilecek kimsenin Müslüman olmasının yanında günahkâr olmamasını da şart koşturmaktadır. Örneğin zekât alabilecek kadar fakir olup ancak namaz kılmayan kimseye tövbe edip, namazı eda etmedikçe zekât verilmez demektedir (Zehra 1988: 382).

Diğer mezheplerden farklı olarak kişinin usul ve furûna, malının nisap miktarına ulaşmakla birlikte onlar için daha fazla infakta bulunamaması durumunda zekât verebileceğini, kişinin zekâtı ile usul ve furûndan kimselerin borçlarını ödeyebileceğini belirtmiştir (Zehra 1988: 384).

Ribevi malların tebâdulünde emeğin değerinin dikkate alınmasını gerekli gören İbn Teymiyye diğer ulemanın aksine burada fazlalık ribasının olmayacağı görüşündedir. Bu görüşünü delillendirirken ise şöyle der: Bir kimse bir sanatkâra bana ağırlığı bir dirhem olan yüzük yap sana yüzük ağırlığınca görmüş ve emeğin karşılığı olarak da bir dirhem vereceğim dese bu riba olmaz. Bu ücret, icâre akdinin ücretidir. Dolayısıyla o işlenmiş altınla işlenmemiş altının birbiriyle eşit olarak mübadele edilmemesi durumunda fazlalık faizinin cereyan etmeyeceğini söylemiştir (Zehra 1988: 389).

3. Yaşadığı Dönem ve İktisadi Durum

İbn Teymiyye'nin yaşadığı dönem ve öncesi İslam dünyasında siyasi parçalanmışlıkların hüküm sürmekte olduğu bir dönemdir. İslam dünyası bir yandan kendi iç meseleleri ile uğraşırken bir yandan da Haçlı seferleri ve Moğol saldırılarına karşı mücadele etmek zorunda kalmıştır. Bu saldırılar mevcut siyasi parçalanmışlığı artırmıştır. Eyyubiler, Harezmsahlar, Bahrî Memluklar birbirleriyle mücadele ederken Abbasiler 1258 de Moğollar tarafından yıkılmıştır. Bu dönemde Memluklar Haçlılara ve Moğollara karşı ciddi mücadeleler vermiştir. Moğol hükümdarı Gazan Han tarafından Suriye bu dönemde işgal edilmiştir (Ayca 1998: 81-87).

3.1. Toprak Sistemi ve Zanaat

Toprağın devlete ait olduğu ikta sistemi, Memluk devletinde uygulanmaktadır. Bu sistemde verilen ikta şahısla mukayyed olmakta, mülkiyet ve mirasa konu olmamaktadır. İkta sahibi ikta şartlarına uymada zafiyet gösterdiğinde ya da ölümü durumunda söz konusu ikta el değiştirmektedir. Yeni bir sultanın tahta oturması durumunda eski iktalar yeniden paylaşılmakta kişilerin sultana olan yakınlığına göre alacakları ikta miktarları artıp azalmaktadır. Arazilerin ıslah edilmesi ya da fetihlerle yeni araziler elde edilmesi durumunda bu araziler de ikta olarak dağıtılmaktadır (Seyithanoğlu 1988: 17).

İkta arazilerinin işlenmesi yerel çiftçiler tarafından yapılırken arazinin paylaşımında şu sıra takip edilmiştir: Arazi önce yirmi dört parçaya bölünüp bunun dört parçası sultana ayrılmış, geriye kalanın on parçası ümeraya son kalan onluk dilim de askerler arasında paylaştırılmıştır. Bu paylaşımın zamanla askerler aleyhinde olacak şekilde bozulması durumlarında yeniden paylaşımlar yapılmıştır (Ayaz 2015: 109).

Tarımdaki verimliliği artırmak gayesiyle Nil nehrinin taşma zamanlarının hesaplaması yapıp, yeni su kanallarının açılması ve bataklıkların kurutulması devlet eliyle gerçekleştirilmiştir (Ayaz 2015: 110).

Mısır'daki esas üretim buğday olup bunun ihtiyaç fazlası Suriye ve Hicaz bölgelerine aktarılmıştır. Buğdayın yanı sıra bu bölgede pamuk, şeker kamışı, keten ve çeşitli sebzeler yetiştirilirken Suriye bölgesinde zeytin, zeytinyağı ve narenciye üretimi ön plana çıkmıştır. Aynı dönemde yöneticilerin desteklemesiyle halkın istifadesine sunulan meyve sebze bahçelerinde aşılama ve ıslah çalışmaları da yapılmıştır (Ayaz 2015: 110).

Ziraat arazilerinden alınan Harac vergisi bazı bölgelerden aynı bazı bölgelerden de nakdî olarak alınmıştır. Hayvancılığın önemli bir gelir kapısı olduğu bölgede yöneticiler hayvanların ıslahı için özen göstermişlerdir. Hayvancılığın ve ziraatın önemli bir gelir kaynağı olmasına rağmen gelirin daha çok yöneticiler ve askerler arasında bölüştürülmesi neticesinde asıl üreticiye bu gelir kaynaklarından çok fazla bir şey kalmamıştır (Seyithanoğlu 1988: 32).

Memluklerin askeriyeye verdikleri önem dolaylı olarak bu alandaki zanaatın gelişmesine etki etmiştir. Mısırdaki silah çarşısının olması bunun önemli bir göstergesidir. Bu çarşıdaki fiyatlar isyan ve savaş durumlarında hızlı bir şekilde yükselmiştir. Aynı şekilde askerî saikler gemi yapımında kendini göstermiştir. Dimyat ve İskenderiye'deki tersanelerde farklı büyüklüklerde ve farklı amaçlar için gemiler inşa edilmiştir (Seyithanoğlu 1988: 33).

Dokumacılıkta da önemli bir konumda bulunan Mısır ipek, keten, pamuk ve yünlü kumaşlarının kalitesiyle öne çıkmıştır. Halkın kullandığı kumaşların yanında sultanların hediyelik olarak istediği kumaşlar da bu bölgede dokunmuştur (Seyithanoğlu 1988: 33).

Cam işçiliği ve maden işçiliği de aynı şekilde gelişmiş zanaatlardandır. Bakır, evlerde eşya olarak kullanılmasının yanında mimaride de kullanılmıştır. Demir işlemeciliği demirin dışarıdan ithal edilmesi sebebiyle diğerlerine nazaran daha az gelişmiştir. Ahşap işçiliği noktasında gelişme gösteren Mısır masa, pencere gibi ürünler ortaya çıkarmıştır. Deri işlemesi ve atlara eğer yapımında önemli bir konumda bulunan Mısır'da deriye gümüş ve altın işlemesi de yapılmıştır (Seyithanoğlu 1988: 34).

Meslek grupları kendi hallerine bırakılmamıştır. Her meslek grubu belli bir teşkilata bağlı çalışmış, teşkilatın başında bulunan reis ya da şeyh bir sorun ortaya çıkması durumunda sorunları çözmüştür (Seyithanoğlu 1988: 34).

3.2. Ticaret

İbn Teymiyye'nin yaşadığı dönem Memluklerin ilk dönemi olan Bahrî Memlukler dönemine rastladığı için öncelikle Bahrî Memluklerin ticari ilişkilerine göz atmak yerinde olacaktır. Moğol saldırılarına karşı etkin bir mücadele yürüten Memlukler diğer bölgelerde yaşayan Müslümanlar için de bir sığınak

konumuna gelmiştir. Bu durum sadece basit bir nüfus hareketliliği olarak kalmamış Memluk ülkesine ticaret, sanat ve eğitimde yeni bir ivme kazandıran bir hareket olmuştur (Ağır 2015: 68).

Siyasi ve sosyal alanda görülen düzenin etkisi iktisadi alanda kendisini göstermiştir. Özellikle Mısır ekonomisinin baharat ticareti üzerine yoğunlaşması, baharat ve şeker gibi ürünlerin tekel haline gelmesi ekonomik canlılık için başka bir gerekçe oluşturmuştur. Aynı zamanda Kârimî tüccarlarına devlet tarafından sağlanan güvenlik zengin bir tüccar grubunun ortaya çıkmasına da zemin hazırlamıştır (Ağır 2015: 71).

Darphanelerin değerli metallere beslenmesi nedeniyle paranın değerinde kayıp yaşanmaması o dönemin ekonomisinde üzerinde durulması gereken ayrı bir husustur. Gana ve Takrur'dan getirilen altın ile altın ihtiyacı karşılanırken Avrupa'dan sağlanan gümüş ile gümüş kıtlığı yaşanmasının önüne geçilmiştir. Memluklerin Avrupa'dan gelen sıcak paraya ihtiyacı olduğunun farkında olan Papa, zaman zaman Memluklere ticari ambargo uygulamış olmasına rağmen baharata olan ihtiyaçları sebebiyle ambargolarını devam ettirememişlerdir (Ağır 2015: 72).

Memluklerde dış ticaretin gelişmesine etki eden diğer bir husus Moğolların doğudaki istilaları sonucu güney limanlarının öneminin artması ve bu fırsatın Memluklerce iyi değerlendirilmesidir. Yemen, Kızıldeniz ve İskenderiye bölgeleri arasında ticaret yollarının güvenliğini sağlayıp Avrupalı tüccarların güven içinde ticaret yapmalarını kolaylaştırmış olması ayrıca işaret edilmesi gereken bir noktadır (Seyithanoğlu 1988: 35).

İhracat ve ithalata konulan vergi "meks" olarak isimlendirilmiş olup verginin miktarı esnek bir şekilde düzenlenmiştir. Vergisi alınan malın üzerine bunun işareti olarak bir mühür vurulurken, malın kalitesini göstermek amacıyla ayrı bir mühür vurulmuştur. Devlet etkin bir şekilde gümrüğü denetlemiştir (Seyithanoğlu 1988: 36).

Şehir merkezlerinde urgancılar, hasırcılar, bakırcılar gibi belli ürünlerin satıldığı belli çarşılar bulunurken yabancı tüccarların konakladığı ve rahatça ticaret yapabildiği hanlar oluşturulmuştur. Bu hanlara doğudan baharat getirilirken; batıdan demir, gümüş kereste ve beyaz köle getirilmiştir (Ayaz 2015: 112).

Kadınların Memluklerde ticari faaliyet içinde bulunmaları üzerinde durulması gereken bir diğer önemli noktadır. Kadınlar ticari hayatta, ev dışında seyyar satıcılık, berberlik ve ebelik, ev içinde ise doku-macılıkla uğraşarak yer almışlardır (Ağır 2015: 202).

Memluklerde iç ticaretin diğer yerlere göre daha fazla gelişme gösterdiği iki yer Mısır ve Dımaşk olarak karşımıza çıkmaktadır. Her iki bölge İbn Teymiyye'nin yaşadığı yerlerdir. Bu iki merkez nüfus yoğunluğu, ulaşımın kolay sağlanması vb. sebeplerle diğer bölgeler için pazar konumunda olmuşlardır. Halep, Nablus, Baalbek gibi şehirler Dımaşk'a tahıl, pirinç, yağ, fıstık, süt gibi ürünler sağlamaktayken; Dımaşk ise Kahire'ye sabun, meyve, at, demir ve kereste gibi mallar sağlamıştır (Ağır 2015: 203).

Kahire'nin önemli bir ticari merkez olmasında Moğol saldırılarından kaçan âlimler, zengin tüccarlar ve hıfret ehli etkili olmuştur. Memluklerin ticarete verdikleri önem ticaretin önünü açan ayrı bir etkidir. Kahire'de Dımaşk ile olan ticaret için hanlar tahsis edilmiştir. Bu hanlar funduk olarak isimlendirilmiştir. Dâr et-Tuffâh'ta meyvelerin depolanması, Amber Funduğu'nda süs eşyası yapımı için ithal edilen

kehribarın depolanması, Funduk Toruntay,'da ise Dımaşk'tan ithal edilen zeytinyağının depolanması işlemleri gerçekleştirilmiştir. El-Cezire adasında her yıl Rebiülevvel ayında ticaret fuarı düzenlenmiş ve Kahire tüccarları bu fuara yoğun bir şekilde katılım göstermişlerdir (Ağır 2015: 205).

Dımaşk Kahire gibi önemli bir ticari merkez olma özelliği kazanmıştır. Bu özelliği kazanmasında Moğollardan kaçan zengin tüccarların ve zanaât ehlinin Dımaşk'ı sığınma noktası olarak görmeleri etkili olmuştur. Aynı şekilde kuzeye giden askerlerin ihtiyaçlarını giderdikleri bir ikmal noktası görevi görmesi ticari merkez olmasına katkı sağlamıştır. Dımaşk, savaş araç gereçleri yanında sultan ve emirlerin talep ettikleri lüks mallar için bir üretim merkezi konumundadır (Ağır 2015: 207).

3.3. Hazine

Devlet hazinesi gelirlerinin şer'î gelirler ve gayr-i şer'î gelirler olarak iki kısımda incelenmesi mümkündür. Şer'î gelirler harac, zekât, sugûr, el - mevârisü'ül - haşeriyye, darphane vergisi ve maden vergisi olarak sıralanabilir.

Şer'î gelirlerden olan harac, aynî olarak toprağın verimliliğine ve ürüne göre değişen oranlarda alınan bir vergi türüdür. Zekâtta Memlukler halkı istedikleri kişiye ödeme yapabilecekleri noktasında serbest bırakmışlardır. Ehl-i zimme'den alınan cizye Memluklerde azaltılmış olup kişi başına on ile yirmi beş dirhem arasında değişmiştir. Kahire dışındaki cizye gelirleri ikta sistemiyle toplanırken Kahire'de vergi memuru olarak Nâzır tarafından toplanan cizyelerin bir kısmı kadınlara ve ilimle uğraşanlara aktarılırken geri kalanı Beytü'l-Mâl'e gönderilmiştir. Deniz yoluyla Mısır'a gelen ve Müslüman olmayan tüccarlardan alınan vergiye sugûr denilmiştir. Bu vergi oranı % 20 olarak uygulanırken aşırı ihtiyaç duyulan mallarda gerektiğinde sınırlanabilmiştir (Seyithanoğlu 1988: 38). El - mevârisü'ül - haşeriyye ise mirasçısı olmadan vefat eden kişilerin mallarının hazineye aktarılması yoluyla elde edilen gelir kalemidir. Kişilerin elindeki altın, gümüş veya bakırı paraya çevirme amacıyla darphaneye getirdiklerinde o madenlerden alınan vergiye darphane vergisi denilmiştir. Mısır'da çıkarılan zümrüt, şap ve natron gibi madenlerden elde edilen vergi türüdür. Özellikle sultanların satışıyla ilgilendiği bu madenler Avrupa'ya yüksek karlarla satılmıştır. Sultanın dışında bu madenleri elinde bulunduranların malları müsadere edilmiştir (Seyithanoğlu 1988: 39).

Gayr-i Şer'î vergiler ise meks olarak isimlendirilen, sabit olmayan; kaldırılması, konulması ya da miktarının artırılması sultana göre değişen vergilerdir. Sultanın bunları azaltması ve kaldırması o sultanın adil bir sultan olarak anılması için yeterli görülmüştür. Hapishanelerden alınan vergi, kayıklardan ve deniz araçlarından alınan vergi, hububat alım satımından alınan vergi, ölenin arkasından para karşılığı ağlayan kadınlardan alınan vergiye varıncaya kadar birçok çeşidi vardır. (Seyithanoğlu 1988: 39; Ayaz 2015: 114).

Sultanın maliyesi ile devlet maliyesi birbirinden ayrılmış değildir. Toplanan vergilerle memluk satın alınması, onların yetiştirilmesi, devlet görevlilerin maaşları, su bentleri inşası ve tamiri, camii ve medrese inşası, ordunun masrafları giderilmiştir (Seyithanoğlu 1988: 39).

3.4. Para

Genel olarak Memluklerde altın, gümüş ve bakırdan imal edilen; dinar, dirhem, fels olarak isimlendirilen üç çeşit para tedavülde olmuştur. Bu paralar onu darp ettiren sultanın adıyla anılmıştır (Ayaz 2015: 115).

Memluk devletinde başlangıçta Eyyubiler tarafından darp edilen dirhemler kullanılmıştır. Bu dirhemlerden el- Fıddatu'n-Nukra diye isimlendirilenin muhteviyatında üçte iki gümüş ve üçte bir oranında bakır bulunurken Derâhimü'l-Fülüs en-Nühasiyye olarak isimlendirileni bakırdan yapılmıştır. Bakır dirhem Eyyubilerde 1233 yılındaki ekonomik kriz sonrası kullanılmaya başlanmıştır (Seyithanoğlu 1988: 40).

Memluklerde gümüş dirhemler Baybars zamanında %65-75 oranında gümüş kalan kısmı bakır olacak şekilde, üzerinde bazı yazılarla aslan ya da panter resmi olarak darp edilmiştir. Bu dirhemnin ağırlığı ise 2.975 gr olarak ayarlanmıştır (Ağır 2015: 223). Dinar diğer paraların kendisine göre belirlendiği esas para olmuştur. Ancak zaman zaman sultanların paranın ayarıyla oynamaları Memluk parasına olan güveni sarsmıştır. Aynı dönemde Venedikliler ayarı ve vezni daha iyi paralar piyasaya sürünce bu paralar daha fazla itibar görmüştür. Dirhemde standart olan üçte birlik bakır üçte ikilik gümüş oranı her zaman korunamamıştır. Ekonomik sıkıntı dönemlerinde gümüş oranı düşüp bakır oranı artmıştır. Felsler ise değeri en düşük para birimidir. Bununla sebze, meyve gibi günlük ürünler alınabilmektedir. Zaman zaman paraların ayarında fazla oynamaların olması nedeniyle para kullanımının terkedilip takas usulüne geçildiği de olmuştur (Seyithanoğlu 1988: 40).

4. İktisadi Görüşleri

İdarecilere ödenecek vergiler konusunda hassas davranan İbn Teymiyye, yönetici zalim bile olsa kişilerin vergi ödemekten kaçınmamaları gerektiğini belirtir (İbn Teymiyye 1985: 59). Ancak sözü edilen şer'i vergidir. Nitekim meks gibi gayr-i şer'i vergilerin alınmasını haram kabul eder (İbn Teymiyye 1985: 70).

Devletin gelir kaynağının üç şekilde olması gerektiğini belirten İbn Teymiyye bunların kaynağının kitap ve sünnet olduğunu belirtir. Bu üç gelir kalemi ise ganimet, sadaka ve fey'dir (İbn Teymiyye 1985: 61). Ganimetler konusunda İbn Teymiyye beşte dördünün savaşa katılanlar arasında herhangi bir statü farkı gözetilmeden dağıtılması gerektiğini savunur. Bununla birlikte savaşta dikkat çeken başarı gösterenlere ayrıca mükâfat verilebileceğini belirtir (İbn Teymiyye 1985: 63). Ganimetler hakkında yöneticilerin diledikleri şekilde hareket etmelerini uygun görmeyen İbn Teymiyye şeriat orta yolu tutmayı emrederken bunun haddi aşmak olduğunu belirtmekte ve kendi çağında yöneticilerin ganimetleri diledikleri şekilde dağıttıklarından bahsetmektedir (İbn Teymiyye 1985: 65). Fey'i Allah'ın kâfirlerden alıp savaşmadıkları halde Müslümanlara iade ettiği mal olarak tanımlayan İbn Teymiyye bunun Müslümanlar için mubah mal olmasının gerekçesini şöyle belirtir: Yüce Allah malları insana ibadette yardımcı olsun diye vermiştir. Kâfirler ibadet etmedikleri için o mallar mümin kullara aittir. Cizyeyi, Hıristiyan ülkelerden ve başkalarından yöneticiye verilen hediyeleri, zimmilerden alınan gümürük vergilerini fey' kapsamında değerlendirmiştir. Aynı şekilde mirasçısı olmayan kişinin malı, sahibi bilinmeyen malları da fey'e dâhil etmiştir (İbn Teymiyye 1985: 68-69).

Maliye yöneticilerinin hediye almasını uygun görmeyen İbn Teymiyye yöneticilerin alım-satım, kira sözleşmeleri ve ortaklıklar yapıp bu yolla elde ettikleri gelirleri hediye kapsamına dâhil eder ve sultanın bunları ellerinden alabileceğini belirtir (İbn Teymiyye 1985: 74). Haksız bir şekilde alınan verginin sahiplerine iade edilmesi gerektiğini belirten İbn Teymiyye bunun mümkün olmadığı durumlarda söz konusu varlığın Müslümanların yararına harcanması gerektiğini belirtir (İbn Teymiyye 1985: 76). Zekât ve ganimetin harcanma yerlerinin belirli olduğunu ancak bunun dışındaki gelir kalemlerinden elde edilenlerin en uygun biçimde kamu için harcanması gerektiğine işaret eder (İbn Teymiyye 1985: 78). Uygun harcama yerlerinin neler olabileceğini örnekendirirken at, silah vb. araçlarla sınır güvenliği, su yolu yapımı, köprü yapımı yanında ücret ve fiyatların istikrara kavuşturulmasında harcanabileceğini belirtir (İbn Teymiyye 1985: 79). Ücret ve fiyatlara bu şekilde müdahale etmeyi önermesi serbest piyasa koşullarına müdahale anlamına gelmekle beraber bunun tes'îr şeklinde olmaması onun fiyatlara yumuşak müdahale taraftarı olduğu anlamına gelebilir.

4.1. Arz Talep

İbn Teymiyye bazen fiyatlardaki düşüş ve yükselişin sebebinin bir zulümden kaynaklanmayabileceğini, bunun sebebinin bazen üretim azlığından ya da ürünün dışarıdan ithal edilmemesinden kaynaklanabileceğini belirtir. Bir şeye olan rağbetin arttığı, arzulanın şeyin azaldığı durumlarda fiyatların yükseleceğini belirtir. Bunun tersi durumlarda fiyatların düşeceğine değinir. Bir şeyin azalmasının ya da çoğalmasının sebebinin insanlardan kaynaklanmayabileceğini belirtir. Bir şeye olan arzuyu kalplerde Allah'ın yarattığına işaret eder (İbn Teymiyye 1997: 523). Ona göre arz ve talebi etkileyen faktörler şöyle sıralanabilir (Ghazanfar 2015: 98):

1. Ürüne olan ihtiyacın yoğunluğu ve büyüklüğü,
2. Bir malın göreceli olarak azlığı ya da bolluğu,
3. Kredi şartları,
4. Peşin yapılan ödemelerdeki indirim.

Yukarıda söylediklerine karşın eğer ortada bir zulüm sebebiyle fiyatlarda yükselme varsa, bir karaborsacılık durumu varsa yöneticinin emsal değerden insanların ihtiyaç duyduğu şeyi satmaya zorlama hakkının bulunduğunu söyler (İbn Teymiyye 1999: 21). Bu iki duruma caiz narh ve vacip narh olarak iki kısımda inceler. İnsanları birinci durumun olduğu sırada bir fiyattan satışa zorlamanın haksız bir zorlama olduğu, ikinci yani zulmün olduğu durumlarda da fiyat belirlemek ona göre vaciptir (İbn Teymiyye 1999: 23). Zulmün sadece bir şeyi satarken ortaya çıkmayacağına işaret eder. Satın alıcıların da bir fiyat üzerinde anlaşıp satıcıları düşük fiyattan satışa zorlamalarının zulüm olduğunu belirtir. Bu durumda emsal bedelden alım satımın yapılmasını gerekli görür (İbn Teymiyye 1999: 25).

Fiyatlara narh koymayı kamu yararıyla ilişkilendiren İbn Teymiyye, kişinin kendi malını istediği fiyattan satmasının onun kişisel hakkıyla ilişkili olmadığını söyler. İnsanların zorunlu ihtiyacı olan gıda, giysi gibi ürünlerde satıcıya dilediği gibi satma konusunda izin verilirse bunun zararının daha büyük olacağına işaret eder (İbn Teymiyye 1999: 48). Hz. Peygamberin narhı yasaklamasıyla ilgili hadisi yorumlarken onun özel bir durum olduğunu her zaman ve her yerde narhı yasakladığı anlamına gelmedi-

ğini belirtir. Söz konusu durumda vacip bir işten kaçınan ya da mal satmaktan kaçınıp emsal fiyattan daha yüksek bir fiyatla satış yapmak isteyeninin bulunmadığına dikkat çeker (İbn Teymiyye 1999: 42).

4.2. Hisbe

Muhtesib piyasaların denetlenmesinde görevli olan kişidir, ancak o sadece piyasayla ilgilenmez insanların ibadetlerini yerine getirmeleri hususunda uyarılarda bulunur. En temel görevi iyiliği emretme ve kötülükten alıkoymadır. Onun görevlerini İbn Teymiyye şöyle sıralar: Namazların kılınmasını emretme, doğru sözlü olma ve emanetlerin yerine getirilmesini emretme, yalancılık, hıyanet ve buna dâhil edilebilecek ölçü ve tartıda hile, aldatma gibi olumsuzluklardan alıkoymak (İbn Teymiyye 1999: 15).

Daha genel anlamda ise muhtesibin görevleri şöyle sıralanabilir (Ghazanfar 2015: 102):

1. Zorunlu ihtiyaç mallarının piyasaya sunulması ve tedarik edilmesi,
2. İmalatın denetimi ve ürün standartlaştırılması,
3. Hizmetlerin denetimi,
4. Ölçü, tartı, ürün kalitesi gibi ticari uygulamaların denetlenmesi.

4.3. İş Bölümü

İnsanların birbirlerinin yaptıkları mesleklere ihtiyacı olduğuna değinen İbn Teymiyye, ister ithalat yoluyla isterse ülke içerisinde yetiştirilerek sağlanan gıdaya insanların nasıl ihtiyaçları varsa aynı şekilde barınmak için inşaata ihtiyaçları olduğunu belirttikten sonra, eğer toplumda bu ihtiyaç duyulan meslekleri yapan kimse bulunmazsa sultanın emsal ücretle bu işleri yaptırmasının zorunlu olduğuna dikkat çeker. İnsanların bir grubun dokumacılık, inşaatçılık ya da çiftçilik yapmasına ihtiyacı olduğu durumda o grup insanın bu işleri yapmasının üzerlerine vacip olduğunu söyler (İbn Teymiyye 1999: 23). Böyle bir durumun ortaya çıkması halinde insanların meslek sahiplerine ödeyecekleri ücretlerde de narh koyulabileceğini öyle ki bunun vacip narh olacağını belirtir. Bu narha da tes'ir-fi'l âmâl olarak isimlendirir.

4.4. Toprak Kiralaması ve Etkin Piyasa

İbn Teymiyye toprağın kiraya verilmesinden çok, toprak üzerinde ortaklık yapılmasının daha hakkaniyetli ve daha adil olduğunu söyler. Eğer ortaklık yapılırsa nimet külfet dengesinin gerçekleşeceğini kiralanması durumunda ise gerçekleşmeyeceğini belirtir. Bunun gerekçesini açıklarken ise, kiracı toprak sahibine kira bedelini öder ancak ektiği topraktan ürün elde edip edememesi de mümkündür (İbn Teymiyye 1999: 30). Dolayısıyla İbn Teymiyye'nin bir tarafın üzerine risk yüklenip diğer tarafın risksiz gelir elde ettiği toprak kiralama yöntemine sıcak bakmadığı ortaya çıkmaktadır.

Etkin piyasa konusu, menkul kıymet borsalarında kullanılan bir tabir olmakla birlikte burada da kullanmasında bir beis bulunmasa gerektir. Zira İbn Teymiyye'nin dikkat çektiği husus fiyat bilgisinin

alıcı ve satıcı arasında eşit düzeyde olmamasıdır. Bununla ilgili olarak İbn Teymiyye telakki'r-rukban konusunda Şari'nin kamu yararını gözettiğini, zira mal getirenin piyasa fiyatlarından habersiz olup, getirdiği malın emsal değerini bilmemesi ve dolayısıyla aldatılmaya müsait bir konumda olmasından dolayı yasaklandığını belirtir. Etkin piyasanın olmadığı durumlarda satıcıların, müşterilerine emsal fiyattan satış yapması gerektiğine işaret eder (İbn Teymiyye 1999: 50).

4.5. Faiz

İbn Teymiyye menfaat elde edilen her borç vermeyi faiz kabul etmektedir. Bunu ise şu örnekle açıklamaktadır. Bir kimse yüz dirhem değerinde olan evini yüz elli dirheme kendisine verdiği yüz dirhemlik borç dolayısıyla alacaklı olduğu kimseye satsa bu faiz olur (İbn Teymiyye 1997: 533). Allah'ın faizi muhtaç durumda olan kimselere zararından dolayı haram kıldığını söyleyen İbn Teymiyye aynı zamanda faizli işlemlerin bâtil yolla mal elde etmeyi de içerdiğini belirtir (İbn Teymiyye 1997: 419). Faizli muamelede bulunan kimsenin muhtaç durumda olduğu için böyle bir işe yeltendiğini söyleyen İbn Teymiyye muhtaç durumda olmayan kimsenin daha fazla ödeme koşuluyla borç almayacağını belirtirken fakir kimsenin ödeyeceği fazlalığın zulüm olduğuna değinir (İbn Teymiyye 1997: 341).

İne konusuna da değinen İbn Teymiyye onun hile olup yapılan iki akdin de bâtil olduğunu söyler (İbn Teymiyye 1997: 30). Teverruk konusunda ise önce onun nasıl yapıldığını anlatıp daha sonra mekruh olduğunu söyler (İbn Teymiyye 1997: 446). Ancak şuna işaret etmek gerekir ki İbn Teymiyye'nin bahsettiği teverruk bireysel teverruktur. Hükmünü söylemeden önce kişinin bir malı faydalanma için satın alabileceği, ticaret için satın alabileceği ya da amacının nakit elde etme olabileceği şeklinde üç gerekçe belirtir.

Teverruk, ine gibi yapılan muamelelerde faizin yasaklanma sebebi olan mefsedetlerin bulunduğu, buna ziyade olarak içerisinde aldatma bulunduğu için daha fazla kerahet barındırdığını belirtir. Böyle muameleleri yapanların amaçlarının alışveriş olmayıp nakit alışverişi olduğunu, onların yolu uzatmakla birlikte faizin cereyan ettiğini dolayısıyla faiz ehlinde olduklarını söyler (İbn Teymiyye 1997: 445).

4.6. Para

Paranın muamelelerde bir ölçü aracı olduğunu belirten İbn Teymiyye diğer mallarda kendisinden faydalanma bir amaç iken paranın bir araç olduğu, dolayısıyla maddesinin, şeklinin önemli olmayıp kendisinden bekleneni yapmasının yeterli olduğunu söyler (İbn Teymiyye 1997: 201).

Yöneticinin muamelelerin adil olması için, halkına zulmetmeden para darp ettirmesi gerektiğini söylerken onun para ticareti yapmaması gerektiğini belirtir. İnsanların ellerindeki metallerden para basılması durumunda bu işlemde kâr amacı güdülmemesini, metal işleme ücretinin beytü'l-mâlden karşılanması gerektiğini belirtir. Para ticaretinin toplum için bir zulüm ve onların mallarını bâtil yolla yeme manasına geldiğini söyler. Eğer ayarı düşük para basılırsa ayarı yüksek paraların ülke dışına çıkacağı ve bu itibarla da insanların mallarının zarara uğrayacağını dile getirir (İbn Teymiyye 1997: 469).

Sonuç

İbn Teymiyye inancı uğruna hayatı boyunca mücadele etmiş, bunun için yeri geldiğinde hapse girmiş, vefatı da hapisteyken gerçekleşmiş bir âlimdir. Moğol saldırıları ve haclı seferlerinin Müslüman dünyası üzerinde etkili olduğu bir dönemde yaşamış ve bizzat kendisi bu seferlere iştirak edip cihat etmiştir. Aynı zamanda ilmî faaliyetleri merkeze alan İbn Teymiyye'nin çok sayıda eseri günümüze ulaşmıştır. Onun iktisadi görüşlerini ele alan bu çalışmaya onun bu yönünü öne çıkaran birkaç örnekle son verilecektir.

Fiyatlara müdahale konusunda iki farklı tutum sergileyen İbn Teymiyye, doğal durumlardan kaynaklanan fiyat artışlarında müdahaleyi gerekli görmezken ihtikâr sebebiyle fiyat artışı olduğu durumlarda müdahaleyi zorunlu görmektedir. Doğal durumlar sebebiyle fiyat artışı olması durumunda sarf yerleri naslarla belirtilmeyen gelirlerden aktarma yapılarak piyasaya müdahaleyi öngörmektedir. Bu durumda İbn Teymiyye'nin cebrî müdahaleden çok piyasa kurallarına uygun yumuşak bir müdahaleyi tasvip ettiği ortaya çıkmaktadır.

Toprak kiralaması hususunda ortaklığı tasvip edip kirayı adil olarak görmemesi riski üstlenmeden elde edilen geliri gayri adil olarak sınıflandırmasıyla ilgilidir. Faizin tanımı hususunda ise parasal olup olmamasına bakmadan verilen borçtan elde edilen her türlü menfaati faiz olarak değerlendirmektedir. Onun zihninde faizle borçlanan kimse sadece zor durumda olduğu için borçlanır, zor durumdaki kimseyi sömürmek ise zulümdür. Günümüzdeki yatırım amaçlı faizli borç alma konusuna değinmemektedir.

İne satışı ve teverruk uygulamalarına sert eleştiriler getirdiği görülen İbn Teymiyye 'Allah'ı kandırmak' tabirini kullandığı bu mevzuda, işin sonucuna bakarak faizde ortaya çıkan olumsuz durumların bu tür işlemlerde de var olduğunu, bu işlemleri yapanların yolu uzatmakla birlikte faizden kurtulamadıklarını belirtmesi günümüzdeki faizsiz finans kurumlarının bu türden yaptıkları işlemlere ciddi bir eleştiri olarak kabul edilebilir.

Paranın değerini düşürecek müdahalelerden kaçınmak maksadıyla paranın ayarıyla oynanmasını ve yöneticilerin para ticareti yapmasını şiddetli bir şekilde eleştirmesi ve bunu halkın yaşamına etki eden bir zulüm olarak nitelemesi dikkat çekicidir. İbn Teymiyye'nin metalist para döneminde söylediği hususun günümüzde merkez bankalarının para emisyonu politikalarıyla doğrudan ilişkilendirilmesi mümkündür.

Bu çalışmada özellikle üç eseri üzerinden İbn Teymiyye'nin iktisadi görüşleri gün yüzüne çıkarılmaya çalışılmıştır. Ağırlıklı olarak dönemin iktisadi koşulları ve onun iktisadi görüşleri üzerinde durulmuştur. Şunu belirtmek gerekir ki İbn Teymiyye'nin iktisadi görüşleri bu çalışmada ele alınanlardan ibaret değildir. Bu çalışmada belli başlı fikirlerine yer verilmiştir. Bundan sonraki yapılacak çalışmalarda burada değinilmeyen kira, ortaklıklar vb. konuları incelenebilir. Tasviri çalışma olmasına gayret gösterilmesi ve konunun kısa tutulmaya çalışılması sebebiyle günümüze söyleyebileceği şeyler açıkça belirtilmeyip okuyucunun değerlendirmesine bırakılmıştır.

Kaynakça

- Ağır, A. M. (2015). Memluklarda ticaret. Konya: Çizgi Kitabevi.
- Askalâni, İbn Hacer (1993). ed-Dürerü'l-kâmine fi a'yâni'l-mieti's-sâmine. Beyrut: Dârü'l-Cil.
- Ayaz, F. Y. (2015). Memlükler (1250-1517). İstanbul: İSAM Yayınları.
- Aycan, İ. (1998). İdeolojik tarih okumaları: Cahız, İbn Sellam el-İbadi, İbn Teymiyye, Makrizi örneği. Ankara: Ankara Okulu.
- Eryiğit, A. (2018). İbn Teymiyye'de Siyaset Nazariyesi (Doktora). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Hatit, A. (2009). eş-Şeyh Takiyyüddin İbn Teymiyye : Dirase fi fikrihi ve ictihadatihi. London: The Druze Heritage Foundation.
- Kesir, İbn. (1981). el-Bidâye ve'n-nihaye. Beyrut: Mektebetü'l-Maârif.
- Kesir, İbn. (1994). Büyük İslam tarihi : El Bidaye ve'n-nihaye. İstanbul: Çağrı Yayınları.
- Makrizi, (1991). Kitâbü'l-mukaffa'l-kebir. Beyrut: Dârü'l-Garbi'l-İslâmî.
- Seyithanoğlu, Kenan (Ed.). (1988). Doğuştan günümüze büyük İslam tarihi. İstanbul: Çağ Yayınları.
- Shaikh M., Ghazanfar (Ed.). (2015). Orta Çağ İslam iktisat düşüncesi. İstanbul: Klasik.
- Teymiyye, İbn. (1985). Siyaset : Es-siyasetü's-şer'iyye. İstanbul: Dergah Yayınları.
- Teymiyye, İbn. (1999). Hisbe. İstanbul: Tevhid Yayınları.
- Teymiyye, İbn. (1979). Der'ü te'âruzi'l-akl ve'n-nakl = Muvafakatu sahihi'l-menkul li-sarihi'l-ma'kul = Muvâfakatu sarîhi'l-ma'kul lis-ahîhi'l-menkul. Beyrut: Dârü'l-Künuzi'l-Edebiyye.
- Teymiyye, İbn. (1997). Mecmû'u fetâvâ. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. (1999). Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Zehra, Muhammed Ebu. (1988). İmam İbn-i Teymiyye : Hayatı - fikirleri - eserleri çağrı ve fikhî. İstanbul: İslamoğlu Yayınları.

RESEARCH ARTICLE

**Effects of Governmental Policies in
Banking Industry by using Fuzzy DEMATEL**Prof. Dr. Hasan Dinçer and Assoc. Prof. Dr. Serhat Yüksel ¹**Abstract**

The aim of this study is to evaluate the effects of the governmental policies in the banking industry. For this purpose, a detailed literature review is conducted, and 5 different governmental policies are identified. Furthermore, these policies are weighted by using fuzzy DEMATEL approach. The findings indicate that the most important government implementation regarding the banking industry is related to the risk policy. This shows that governments should make necessary regulations related to the management of different risk types of the banks, such as credit, market and operational risks. Therefore, it is recommended that governments should make necessary regulations for risk management activities of the banks and follow the banks to understand whether they take these actions or not. Hence, it becomes possible to improve the performance of the banking industry.

Keywords: Governmental Policies; Banking Industry; Fuzzy DEMATEL

²Business School, Istanbul Medipol University,
hdincer@medipol.edu.tr
serhatyuksele@medipol.edu.tr

Prof. Dr. Hasan Dinçer <https://orcid.org/0000-0002-8072-031X>

Assoc. Prof. Dr. Serhat Yüksel <https://orcid.org/0000-0002-9858-1266>

• Geliş/Received - 11.01.2021 • Kabul/Accepted - 2.02.2021

Öz

Bu çalışmanın amacı, bankacılık sektöründeki devlet politikalarının etkilerini değerlendirmektir. Bu amaçla, ayrıntılı bir literatür taraması yapılmış ve 5 farklı devlet politikası belirlenmiştir. Ayrıca bu politikalar bulanık DEMATEL yaklaşımı kullanılarak ağırlıklandırılmıştır. Ortaya çıkan bulgular, bankacılık sektörüne ilişkin en önemli devlet uygulamasının risk politikası ile ilgili olduğunu göstermektedir. Bu durum, hükümetlerin, kredi, piyasa ve operasyonel riskler gibi bankaların farklı risk türlerinin yönetimi ile ilgili gerekli düzenlemeleri yapması gerektiğini göstermektedir. Bu nedenle, hükümetlerin bankaların risk yönetimi faaliyetleri için gerekli düzenlemeleri yapmaları ve bu önlemleri alıp almadıklarını anlamak için bankaları takip etmeleri önerilmektedir. Böylelikle bankacılık sektörünün performansını artırmak mümkün hale gelecektir.

Anahtar Kelimeler: Devlet politikaları; Bankacılık Sektörü; Fuzzy DEMATEL

Introduction

The banking sector is the lifeblood for national economies. There are many reasons behind this issue. Some people and companies living in a country have more money in comparison with the others. Banks borrow this extra amount from these persons for a certain period of time. When the due date comes, banks pay extra to these borrowers. In other words, with the help of the banks, these people have the chance to earn interest income by using their savings. On the other hand, a significant majority of the companies in the country need money for new investments (Buil et al., 2016; Kosmidouet et al., 2017). However, since this amount can be very high, it is often difficult to obtain (Yüksel & Kavak, 2019). For this purpose, banks provide credit to these companies as much as they need and contribute to the solution of this problem.

Due to these important issues, the high performance of banks is also important for the national economy. On the other hand, there are certain risks that banks face in their operations. For example, banks may not be able to take back loans from customers. This is referred to as credit risk in the literature. Banks should take some precautions to prevent this risk. A detailed analysis of the financial situation of the customers to be loaned will prevent banks from lending to the wrong customers. On the other hand, market risk is another issue that may affect the performance of banks. This risk mainly consists of problems arising from interest rate, stock exchange index and exchange rate volatility (Karimalis & Nomikos, 2018; Cegarra-Navarro et al., 2019). In addition to the aforementioned issues, there is another type of risk in the literature under the name of operational risk. Natural disasters, theft, terrorist attacks and personnel-related problems are examples of this topic.

In addition to these issues, government policies are also considered to affect the performance of banks. Depending on the types of policies they implement, this effect can be either negative or positive. In this context, if the policies implemented by the governments are narrowing the trade volume in the

country, these policies will naturally affect the performance of the banks negatively (Schimmelfennig, 2016). For example, the increase in tax rates will reduce the profitability of firms. As a result, these companies will be reluctant to make new investments. In this process, the performance of the banks with decreasing loan amount will go down (Zayernyuk et al., 2015). On the other hand, if governments reduce their tax rates, trade volume in the country will increase. This will affect the profitability of banks positively.

In addition to tax rates, governments may influence the performance of banks through other practices. In this context, legal regulations may have an impact on banks. In some cases, governments may impose restrictions on certain activities of banks by enacting new laws. For example, governments can impose an upper limit on banks' consumer loans with a new law. In this case, the profitability of banks will be significantly reduced as banks will not be able to extend new loans to retail customers. Moreover, a new law may also prohibit certain fees charged by banks (Verhoest et al., 2015). Since this will eliminate the banks' important source of income, the profit margin of banks may be significantly reduced.

Furthermore, governments can increase the supervision of the banking sector with new laws. Within this framework, as a result of a new law, it may become necessary for banks to have both internal audit and internal control departments at the same time (Al-Janadi et al., 2016). In this case, the staff of two different departments will periodically check the activities of the other departments of the banks. Additionally, this new law may require banks to be subject to external audit. The controls to be carried out by another audit firm will contribute to the detection of the problems in banks in advance. Besides, a new law can increase the control power of state institutions. All these issues will ensure periodic audits of banks' activities (Naushad & Malik, 2015). As a result of this, it will be possible to identify the important problems that banks may experience early and to take necessary measures for this.

In this study, the impact of government policies on the banking sector will be analyzed. In this context, the question of what kind of government policies affect the banking sector more will be sought. In the first phase of the analysis process, a broad literature review will be conducted and the types of government policies that may affect the banking sector will be identified. Then, in the second stage of the analysis process, the importance weights of these identified types of government policies will be calculated. In this process, fuzzy DEMATEL method will be considered. The results of the analysis will allow us to understand what kind of government policies affect the banking sector more.

It is possible to mention two important contributions of this study to the literature. First, the types of government policy that may have an impact on the banking sector are identified in this study. In this process, the studies searched in numerous international indices in the literature were examined. These factors, which are determined as a result of this extensive examination, are considered to be guiding both for academics and market employees. In addition to this, another specificity of this study is related to the method used. The fuzzy DEMATEL method is first taken into consideration in a study examining the impact of government policies on the banking sector.

This study consists of five different sections. In this first part of the study, general information about the research topic is shared. In this context, issues such as the importance of banking, risks in banking and the types of policies of governments that affect banks are discussed. In the second part of the study, literature review was made. Within this framework, the studies examining the impact of government policies on the banking sector are summarized. In this process, a selection was made among the studies which were scanned in important indexes and published between 2015-2019. In the third part of the study, fuzzy DEMATEL method used in the analysis process is explained. The purpose of this method, the calculation steps and some studies using this method are mentioned under the related title. On the other hand, the fourth part of the study includes the results of the analysis. In other words, it is shared which government policies are more important for the banking sector than others. In the last part of the study, the strategies produced depending on the analysis results are explained. In addition, this section also provides recommendations for future studies.

1. Literature Review

In the literature, the effect of government regulations on the performance of the banking sector has been discussed by many authors. In a significant part of the studies, the effect of the regulations made by the state towards the banking sector on the performance of the sector was emphasized (García-Meca et al., 2015; Psillaki & Mamatzakis, 2017). In this context, the most widely accepted issue in the literature is that this situation decreases the profitability of the banks if it restricts the activities of banks by the regulations of the state. In other words, the size of banks decreases if the government forbids or imposes an upper limit on certain types of loans (Abdrahamane et al., 2017; Ly, 2015). This situation will adversely affect the banking sector.

On the other hand, if these regulations by the state reduce the restrictions on the banking sector, then the generally accepted view is that the performance of the banking sector will increase (Sun et al., 2017; Mergaerts & Vander Vennet, 2016). The main reason behind this is the fact that banks can operate more freely in the market with the reduction of restrictions (Ayadi et al., 2016; Hussein, 2016). For example, if there is no obstacle for banks to use a certain type of credit to customers or to collect certain types of fees and commissions, this will significantly increase the income of banks. On the other hand, some researchers believe that a serious regulation for the banking sector should be made by the state, especially immediately after the financial crisis (Casu et al., 2017; Saerang et al., 2018). According to the aforementioned authors, this situation will play an important role in the rapid recovery of the country's macroeconomic structure.

Some researchers have also examined the relationship between governmental corporate governance practices and banking performance. Corporate governance can be defined as rules of relations between the board of directors, shareholders and other shareholders involved in the management of a company (Kusuma & Ayumardani, 2016; Bhagat & Bolton, 2019). In this context, effective corporate governance should include factors such as effectiveness, consistency, transparency, fairness, accountability and responsibility. When this issue is considered within the framework of the banking sector, corporate governance is directly related to the fair management and transparency of banks (Love &

Rachinsky, 2015). In a more just-managed bank, the motivation of the employees will be high. This will increase the profitability of banks. In this context, De Haan and Vlahu (2016) and Salim et al. (2016) indicated that governments should make some regulations for the fair management of the banks to improve the performance of the industry.

Another important issue for the banking sector within the scope of corporate governance principles is the transparency of banks. Banks are defined as a trust institution where both customers and investors evaluate their savings in the bank (Naushad & Malik, 2015). However, if there is any doubt in the bank, this will cause insecurity to investors. Therefore, it is important for banks to display an honest attitude and to share all necessary information with the public in both their practices and financial statements (Orazalin et al., 2016; Mollah & Zaman, 2015). In this case, a significant number of researchers argue that the state plays an important role. For instance, Chazi et al. (2018) and Tunay and Yüksel (2017) defined that when governments prepare a rule regarding the transparency of the banks, it will attract the attention of the foreign banks to enter the country. Srivastav and Hagendorff (2016) also underlined the importance of this issue by using different methodology.

It is stated in many studies that the tax policies implemented by the government have an impact on the banking sector. Some of the studies have addressed this effect through companies (Olamide et al., 2019; Köster & Pelster, 2017). In other words, companies' profitability will decrease as the state increases corporate tax. In this case, these companies will be reluctant to make new investments (Aiyar et al., 2015; Fijałkowska et al., 2018). Therefore, the amount of credit used by banks to companies will decrease. Ahmed et al. (2018) and Idowu (2018) made a similar analysis for this situation and reached the same conclusion. Within this framework, a second perspective is aimed at increasing the tax on the direct banking activities of the state (Arora, 2017). For example, if the government imposes an additional tax on a type of loan granted by a bank, the banks will not want to extend it (D'Anselmi, 2018). This will lead to a significant decrease in the profit volume of banks. In this context, Eta and Anabori (2015) tried to analyze the financial sector reforms in Nigeria. They determined that governments should decrease the tax on the banking activities in order to improve this industry.

In addition to the aforementioned studies, in some of the studies, the applications of the governments towards the risk management processes in banking were included in the scope of the study. Banks face many different types of risks, such as credit risk, market risk and operational risk. Banks need to be able to manage these risks effectively in order to have sustainable performance (Fajembola et al., 2018; Bharati & Jia, 2018). However, these risk management measures may adversely affect the sales volume of banks in the short term (Olabamiji & Michael, 2018; Elamer & Benyazid, 2018). Therefore, in some cases, banks may decide not to implement these measures. In this framework, the majority of the studies emphasized that the state should address this issue. For instance, Sheedy and Griffin (2018), Namutenda and Muturi (2017), and Aldayel and Fragouli (2018) identified that government should make necessary regulations related to the risk management of the banks so that it can be possible to improve the performance of the banking industry. Parallel to these studies, Mercylynne and Omagwa (2017), García-Sánchez et al. (2017), and Thabet and Alaeddin (2018) are other studies which underlined the importance of this situation.

As a result of the detailed literature review, it was concluded that the effect of state policies on the banking sector was handled by many researchers. Another result obtained is to emphasize different issues in these studies. For example, while some studies deal with tax rates, risk management regulations have come to the fore in other studies. On the other hand, in some studies, some regulations of the state regarding the banking sector have been examined. In these studies, methods such as questionnaire and regression analysis were generally taken into consideration. As can be understood from this, it is thought that a new study that takes the effect of state policies on the banking sector with a new approach will contribute to the literature.

2. Methodology

The Geneva Research Centre of the Battelle Memorial is introduced the method of decision-making trial and evaluation laboratory entitled DEMATEL. The method deals with the complex decision-making problems of real world includes the mutual relation among the factors. It is also employed to measure both the hierarchical and interdependence conditions (Baykasoğlu et al., 2013; Dincer, 2018). The technique is illustrated in the following steps (Uygun et al., 2015; Najafinasab et al., 2015; Yeh & Huang, 2014). Initially, the linguistic evaluations and fuzzy numbers into the scales are defined to evaluate the criteria. The evaluation scales are presented in Table 1.

Table 1: Linguistic variables for the criteria

Linguistic Scales	Triangular Fuzzy Numbers		
No (N)	0	0	0.25
Low (L)	0	0.25	0.5
Medium (M)	0.25	0.5	0.75
High (H)	0.5	0.75	1
Very High (VH))	0.75	1	1

Source: Uygun et al. 2015; Uygun and Dede, 2016

Secondly, the fuzzy matrix is defined to construct the initial direct-relation among the criteria. The matrix is defined as the term of \tilde{Z} and it is constructed as in the equation (1).

$$\tilde{Z} = \begin{bmatrix} 0 & \tilde{z}_{12} & \dots & \dots & \tilde{z}_{1n} \\ \tilde{z}_{21} & 0 & \dots & \dots & \tilde{z}_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \dots & \dots \\ \vdots & \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ \tilde{z}_{n1} & \tilde{z}_{n2} & \dots & \dots & 0 \end{bmatrix} \quad (1)$$

where $\tilde{Z}_{ij} = (l_{ij}, m_{ij}, u_{ij})$ and l_{ij} is the lowest degree, m_{ij} is the middle degree, and u_{ij} defines the upper value of the triangular fuzzy sets. However, averaged values of decision makers are used for developing the initial direct-relation matrix as seen in the equation (2).

$$\tilde{Z} = \frac{\tilde{Z}^1 + \tilde{Z}^2 + \tilde{Z}^3 + \dots + \tilde{Z}^n}{n} \tag{2}$$

Third step is the normalization process of the direct-relation matrix. Normalized values are provided with the equations (3) and (4).

$$\tilde{X} = \begin{bmatrix} \tilde{x}_{11} & \tilde{x}_{12} & \dots & \dots & \tilde{x}_{1n} \\ \tilde{x}_{21} & \tilde{x}_{22} & \dots & \dots & \tilde{x}_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \dots & \vdots \\ \vdots & \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ \tilde{x}_{n1} & \tilde{x}_{n2} & \dots & \dots & \tilde{x}_{nn} \end{bmatrix} \tag{3}$$

$$\tilde{x}_{ij} = \frac{\tilde{z}_{ij}}{r} = \left(\frac{l_{ij}}{r}, \frac{m_{ij}}{r}, \frac{u_{ij}}{r} \right) \text{ and } r = \max_{1 \leq i \leq n} (\sum_{j=1}^n u_{ij}) \tag{4}$$

Following step is to calculate total influence values of fuzzy matrix. For that, total influence fuzzy matrix is computed and the matrices $\tilde{x}_{ij} = (l'_{ij}, m'_{ij}, u'_{ij})$ are defined as the equations (5)-(11).

$$X_l = \begin{bmatrix} 0 & l'_{12} & \dots & \dots & l'_{1n} \\ l'_{21} & 0 & \dots & \dots & l'_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \dots & \vdots \\ \vdots & \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ l'_{n1} & l'_{n2} & \dots & \dots & 0 \end{bmatrix} X_m = \begin{bmatrix} 0 & m'_{12} & \dots & \dots & m'_{1n} \\ m'_{21} & 0 & \dots & \dots & m'_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \dots & \vdots \\ \vdots & \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ m'_{n1} & m'_{n2} & \dots & \dots & 0 \end{bmatrix} X_u = \begin{bmatrix} 0 & u'_{12} & \dots & \dots & u'_{1n} \\ u'_{21} & 0 & \dots & \dots & u'_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \dots & \vdots \\ \vdots & \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ u'_{n1} & u'_{n2} & \dots & \dots & 0 \end{bmatrix} \tag{5}$$

$$\tilde{T} = \lim_{k \rightarrow \infty} \tilde{X} + \tilde{X}^2 + \dots + \tilde{X}^k \tag{6}$$

$$\tilde{T} = \begin{bmatrix} \tilde{t}_{11} & \tilde{t}_{12} & \dots & \dots & \tilde{t}_{1n} \\ \tilde{t}_{21} & \tilde{t}_{22} & \dots & \dots & \tilde{t}_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \dots & \vdots \\ \vdots & \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ \tilde{t}_{n1} & \tilde{t}_{n2} & \dots & \dots & \tilde{t}_{nn} \end{bmatrix} \tag{7}$$

$$\tilde{t}_{ij} = (l''_{ij}, m''_{ij}, u''_{ij}) \tag{8}$$

$$[l''_{ij}] = X_l \times (I - X_l)^{-1} \tag{9}$$

$$[m''_{ij}] = X_m \times (I - X_m)^{-1} \tag{10}$$

$$[u''_{ij}] = X_u \times (I - X_u)^{-1} \tag{11}$$

The final step of the fuzzy DEMATEL is to apply the defuzzification process to obtain the impact-relation map of the criteria. For this purpose, converting fuzzy data into crisp scores defuzzification method is considered for the triangular fuzzy numbers $\tilde{f}_{ij} = (l_{ij}, m_{ij}, u_{ij})$, $j = 1, \dots, J$, the crisp value of the i -th criterion. The defuzzification procedure is used for all criteria $\tilde{f}_i, i \in \tilde{n}$, where \tilde{n} is the set of criteria evaluated with fuzzy numbers. The process is detailed by the equations (12)-(20) (Opricovic & Tzeng, 2003).

$$u_i^{max} = \max u_i, l_i^{min} = \min l_i \quad (12)$$

$$\Delta_{min}^{max} = u_i^{max} - l_i^{min} \quad (13)$$

$$x_{ij} = (l_{ij} - l_i^{min}) / \Delta_{min}^{max} \quad (14)$$

$$x_{mj} = (l_{ij} - l_i^{min}) / \Delta_{min}^{max} \quad (15)$$

$$x_{uj} = (u_{ij} - l_i^{min}) / \Delta_{min}^{max} \quad (16)$$

$$x_j^{ls} = x_{mj} / (1 + x_{mj} - x_{lj}) \quad (17)$$

$$x_j^{rs} = x_{uj} / (1 + x_{uj} - x_{mj}) \quad (18)$$

$$x_j^{crisp} = [x_j^{ls}(1 - x_j^{ls}) + x_j^{rs}x_j^{rs}] / [1 - x_j^{ls} + x_j^{rs}] \quad (19)$$

$$f_{ij} = l_i^{min} + x_j^{crisp} \Delta_{min}^{max} \quad (20)$$

After the defuzzification procedure, the value of $(\tilde{D}_i + \tilde{R}_i)^{def}$ and $(\tilde{D}_i - \tilde{R}_i)^{def}$ are employed to construct the weights of criteria and the influencing degrees among them. \tilde{D}_i^{def} is the sum of all vector rows and \tilde{R}_i^{def} is the sum of all vector columns. However, $(\tilde{D}_i + \tilde{R}_i)^{def}$ defines the total degree of the factors. $(\tilde{D}_i - \tilde{R}_i)^{def}$ denotes the influencing degree for each criterion. If the value of $(\tilde{D}_i - \tilde{R}_i)^{def}$ is illustrated in the positive degree, it is concluded that related factor has an influence among the criterion set. Oppositely, the negative value means that the factor has no influence and influenced by other criteria.

Fuzzy DEMATEL approach was used by many researchers in different studies. Abdullah and Zulkifli (2015), Pandey and Kumar (2017) and Tooranloo et al. (2017) evaluated human resource management performance with this approach. On the other side, Dinçer et al. (2019a,b,c,d,e), Dong and Huo (2017) and Addae et al. (2019) used this model for the analysis in the financial market. Dinçer et al. (2018), Dinçer et al. (2017), Yüksel et al. (2017) and Dinçer and Yüksel (2018) are other studies that used fuzzy DEMATEL methodology in their studies.

3. Analysis Results

A fuzzy-based multicriteria decision making approach is proposed for evaluating the governmental policies in the banking industry. For this purpose, fuzzy DEMATEL is applied for weighting the criteria of governmental policies for the banking sector. Additionally, the impact and relation map of the criteria is also computed by considering this method. First, the making problem for the governmental policies in the banking industry is defined and selected factors are determined with the supported literature. Table 2 represents the selected determinants for the banking governmental policies.

Table 2: Selected Factors for the Governmental Policies in Banking Industry

Criteria	Definition	Supported Literature
Banking regulations (criterion 1)	Legislations for money and capital market as well as banking law	(Méró & Piroska, 2016; García-Palacios <i>et al.</i> , 2014)
Corporate governance (criterion 2)	Essentials covering the corporate strategies and commitments for the board of directors, management, and shareholders	(Ibáñez-Hernández <i>et al.</i> , 2018; Calomiris <i>et al.</i> , 2016)
Tax policies (criterion 3)	Regulations that effect the financial supply and demand	(Hasman <i>et al.</i> , 2011; Asimakopoulos & Asimakopoulos, 2017)
Market competition (criterion 4)	Governmental strategies for obtaining the competitive advantage in the market environment	(Cable, 2014; Phan <i>et al.</i> , 2016)
Risk policies (criterion 5)	Factors that include the internal risk evaluations and systematic government policy reactions	(Kupiec & Ramirez, 2013; Gertler <i>et al.</i> , 2012)

Méró and Piroska (2016) explain the tendency of banking union and banking nationalism in the east European countries and discuss the results according to the governmental policy preferences of banking nationalism that could be any conflict of banking nation. García-Palacios *et al.* (2014) analyse the interaction between the regulation in the banking system, policies, and behaviours of financial actors. They compare the policies to develop the financial system with the efficient regulations.

Ibáñez-Hernández *et al.* (2018) explore that the trends of rapid credit growth eventually cause to the solvency problems for the Spanish deposit institutions when they are managed with the political criteria and have some issues regarding the characteristic of the corporate governance. Calomiris *et al.* (2016) focus on the bank governance and risk priorities according to the types of ownership and risk appetite. Their results show that there is a negative relation between formal corporate governance and high manager ownership for the banking industry.

Hasman *et al.* (2011) examine the effects of different government policies against the banking crises and they concluded that it could be a relationship between the policies and their implications by illustrating the impact on welfare of taxpayers to recapitalize the banking industry. Asimakopoulos and Asimakopoulos (2017) define an importance of banks in the fiscal policy applications. They conclude that banks have a prominent role for increasing the demand even if the consumption taxes are high in

the financial frictions.

Cable (2014) defines that the government policies with the globalization force to the financial markets for being more competitive and diversified than the conventional market conditions. Thus, strategic choices of the market can be uncovered with the information of the weakness and threats for the financial institutions requested by the banking authorities. Phan et al. (2016) find out the competitive effects of market concentration in the banking industry. Accordingly, it is highlighted that policymakers should encourage the merger and acquisition for relatively weak banks to develop the financial stability.

Kupiec and Ramirez (2013) study on the reasons of bank failures in case of not considering the modern government reaction function on the economic environment. The results represent that bank disasters have a fewer impact on large firms. Gertler et al. (2012) assess the fundamental risk and government credit policy in the period of the risky financial system for understanding the perceptions of the financial markets.

After the constructing the criteria set for the governmental policies in the banking industry, the linguistic evaluations are obtained by the decision makers. For that, 5 decision makers are appointed for giving their priorities for the criterion set. Experts are well experienced in the field of international finance and banking with at least ten years. They give linguistic choices by using table 1 and the results are given for each decision maker in Table 3.

Table 3: Linguistic Choices of Decision Makers for Direct Relation Matrix

	C1					C2					C3					C4					C5				
	D1	D2	D3	D4	D5	D1	D2	D3	D4	D5	D1	D2	D3	D4	D5	D1	D2	D3	D4	D5	D1	D2	D3	D4	D5
C1	-	-	-	-	-	H	H	H	H	VH	M	M	H	H	M	H	H	VH	H	H	M	L	M	H	M
C2	M	M	M	H	M	-	-	-	-	-	M	M	L	M	M	M	L	M	M	H	M	M	M	M	H
C3	M	M	M	M	M	H	H	VH	M	H	-	-	-	-	-	M	M	M	M	H	M	L	L	M	M
C4	M	L	M	H	H	H	H	H	H	H	M	M	M	M	M	-	-	-	-	-	H	H	H	M	VH
C5	H	H	H	H	H	VH	VH	VH	VH	VH	VH	VH	VH	VH	VH	H	H	H	H	H	-	-	-	-	-

Linguistic values of each decision maker are converted into the triangular fuzzy numbers and the results are given in appendix A-E. Overall fuzzy evaluations from the decision makers are used for the initial direct-relation fuzzy matrix and the results are computed in Table 4.

Table 4: Initial Direct-Relation Fuzzy Matrix

	C1			C2			C3			C4			C5		
C1	0.000	0.000	0.000	0.550	0.800	1.000	0.350	0.600	0.850	0.550	0.800	1.000	0.250	0.500	0.750
C2	0.300	0.550	0.800	0.000	0.000	0.000	0.200	0.450	0.700	0.250	0.500	0.750	0.300	0.550	0.800
C3	0.250	0.500	0.750	0.500	0.750	0.950	0.000	0.000	0.000	0.300	0.550	0.800	0.150	0.400	0.650
C4	0.300	0.550	0.800	0.500	0.750	1.000	0.250	0.500	0.750	0.000	0.000	0.000	0.500	0.750	0.950
C5	0.500	0.750	1.000	0.750	1.000	1.000	0.750	1.000	1.000	0.500	0.750	1.000	0.000	0.000	0.000

The normalization procedure is applied for the normalized direct-relation fuzzy matrix as seen in Table 5.

Table 5: Normalized Direct-Relation Fuzzy Matrix

	C1			C2			C3			C4			C5		
C1	0.000	0.000	0.000	0.138	0.200	0.250	0.088	0.150	0.213	0.138	0.200	0.250	0.063	0.125	0.188
C2	0.075	0.138	0.200	0.000	0.000	0.000	0.050	0.113	0.175	0.063	0.125	0.188	0.075	0.138	0.200
C3	0.063	0.125	0.188	0.125	0.188	0.238	0.000	0.000	0.000	0.075	0.138	0.200	0.038	0.100	0.163
C4	0.075	0.138	0.200	0.125	0.188	0.250	0.063	0.125	0.188	0.000	0.000	0.000	0.125	0.188	0.238
C5	0.125	0.188	0.250	0.188	0.250	0.250	0.188	0.250	0.250	0.125	0.188	0.250	0.000	0.000	0.000

The crisp matrices of the normalized direct-relation fuzzy matrix are illustrated in Table 6-8.

Table 6: Normalized Direct-Relation Fuzzy Matrix (X_1)

	C1	C2	C3	C4	C5
C1	0.000	0.138	0.088	0.138	0.063
C2	0.075	0.000	0.050	0.063	0.075
C3	0.063	0.125	0.000	0.075	0.038
C4	0.075	0.125	0.063	0.000	0.125
C5	0.125	0.188	0.188	0.125	0.000

Table 7: Normalized Direct-Relation Fuzzy Matrix (X_m)

	C1	C2	C3	C4	C5
C1	0.000	0.200	0.150	0.200	0.125
C2	0.138	0.000	0.113	0.125	0.138
C3	0.125	0.188	0.000	0.138	0.100
C4	0.138	0.188	0.125	0.000	0.188
C5	0.188	0.250	0.250	0.188	0.000

Table 8: Normalized Direct-Relation Fuzzy Matrix (X_u)

	C1	C2	C3	C4	C5
C1	0.000	0.250	0.213	0.250	0.188
C2	0.200	0.000	0.175	0.188	0.200
C3	0.188	0.238	0.000	0.200	0.163
C4	0.200	0.250	0.188	0.000	0.238
C5	0.250	0.250	0.250	0.250	0.000

To compute the difference matrix for each crisp value, identity matrix is defined in Table 9.

Table 9: Identity Matrix (I)

	C1	C2	C3	C4	C5
C1	1	0	0	0	0
C2	0	1	0	0	0
C3	0	0	1	0	0
C4	0	0	0	1	0
C5	0	0	0	0	1

The results of difference and inverse matrices are presented in appendix F-K. In the following process, total influence matrices for X_p , X_m , and X_u are constructed to obtain the final matrix for the total influences. Total influences matrices are given in appendix L-N. The total-relation fuzzy matrix is calculated in Table 10.

Table 10: Total-Relation Fuzzy Matrix

	C1			C2			C3			C4			C5		
C1	0.051	0.234	1.109	0.204	0.481	1.473	0.134	0.376	1.266	0.181	0.422	1.361	0.109	0.337	1.219
C2	0.105	0.310	1.142	0.057	0.253	1.118	0.087	0.302	1.109	0.100	0.317	1.179	0.102	0.301	1.098
C3	0.095	0.306	1.148	0.170	0.419	1.328	0.037	0.204	0.974	0.110	0.331	1.203	0.071	0.278	1.087
C4	0.121	0.351	1.258	0.193	0.465	1.451	0.116	0.355	1.232	0.057	0.248	1.142	0.159	0.377	1.235
C5	0.184	0.451	1.414	0.280	0.595	1.593	0.242	0.514	1.395	0.194	0.475	1.471	0.066	0.279	1.160

The procedure of converting fuzzy data into crisp scores defuzzification method is considered for the defuzzified values of relation matrix. In this procedure, triangular fuzzy values of the matrix are used to calculate the values of x_{ij} , x_{mj} , and x_{uj} . The values are represented in Table 11.

Table 11: The values of x_{lj} , x_{mj} , and x_{uj}

	x_{lj}	x_{mj}	x_{uj}	x_{lj}	x_{mj}	x_{uj}	x_{lj}	x_{mj}	x_{uj}	x_{lj}	x_{mj}	x_{uj}	x_{lj}	x_{mj}	x_{uj}
C1	0.00	0.129	0.744	0.108	0.302	1.000	0.058	0.229	0.854	0.091	0.261	0.922	0.041	0.201	0.821
C2	0.043	0.226	0.967	0.000	0.175	0.946	0.027	0.219	0.938	0.038	0.232	1.000	0.040	0.217	0.928
C3	0.045	0.208	0.860	0.103	0.295	1.000	0.000	0.129	0.725	0.057	0.228	0.903	0.027	0.187	0.813
C4	0.046	0.210	0.862	0.097	0.293	1.000	0.042	0.214	0.842	0.000	0.137	0.778	0.073	0.230	0.845
C5	0.077	0.252	0.883	0.140	0.347	1.000	0.115	0.293	0.871	0.084	0.268	0.920	0.000	0.139	0.817

After that, the values of x_j^{ls} , x_j^{rs} , x_j^{crisp} , and f_{ij} are employed to obtain the final defuzzified values of each criterion. The calculations are given in appendix O-Q. In the final process of fuzzy DEMATEL method, the values of $(\tilde{D}_i + \tilde{R}_i)^{def}$ and $(\tilde{D}_i - \tilde{R}_i)^{def}$ are calculated to construct the influence degrees of each criterion and the weights of criteria. The defuzzified total relation matrix and the values for the influences and weights are defined in Table 12.

Table 12: The defuzzified values of total relation matrix and impact-relation degrees

	C1	C2	C3	C4	C5	$(\tilde{D}_i + \tilde{R}_i)^{def}$	$(\tilde{D}_i - \tilde{R}_i)^{def}$	Weights
C1	0.382	0.621	0.514	0.565	0.478	4.911	0.210	0.198
C2	0.437	0.391	0.425	0.446	0.424	5.017	-0.770	0.202
C3	0.439	0.549	0.334	0.467	0.408	4.605	-0.211	0.186
C4	0.494	0.606	0.492	0.398	0.513	5.001	0.005	0.202
C5	0.597	0.727	0.642	0.623	0.426	5.263	0.766	0.212

The influence degrees and weights of the criteria are determined by using the total values of rows and columns. The values of $(\tilde{D}_i + \tilde{R}_i)^{def}$ give the relative importance results of the criteria. By normalizing the results, weights of each criterion are computed. The analysis results demonstrate that corporate governance (criterion 2) and market competition (criterion 4) have a great importance in the governance policies of banking industry. However, tax policies (criterion 3) is the weakest factor among the criterion set.

Regarding the impact and relation map for the governance policies, risk policies (criterion 5) have the highest influences in the criteria while corporate governance (criterion 2) has the most influenced criterion. Additionally, a threshold value is determined by using the average value of the defuzzified matrix. Higher values than the threshold are selected as there is an influence on the criteria. Accordingly, banking regulations (criterion 1) has the influence on the other criteria except risk policies (criterion 5). Criterion 2 has no influence on the other criteria while criterion 5 has a great influence by having the impact on all of governance policy factors.

Conclusion

In this study, the effect of government policies on the banking sector is examined. In this context, first, the kinds of government policies in question have been tried to be determined. For this purpose, the studies published in the literature between 2015-2019 were examined. As a result of this analysis, it was concluded that five different government policies could have an impact on the banking sector. Then, the importance of these five different government policies (banking regulations, corporate governance, tax policies, market competition, risk policies) was determined by the fuzzy DEMATEL method.

According to the results of the analysis, the most important government implementation is the risk policy regarding the banking industry. In addition to the criterion mentioned, corporate governance and market competition are other criteria that have an impact on the banking sector. On the other hand, tax policies and bank regulations are the least important government practices. With respect to the impact and relation map for the governance policies, risk policies have the highest influences in the criteria while corporate governance has the most influenced criterion.

It is identified that the applications of the governments towards the risk management processes are the most important policy type regarding banking industry. Because banking has many different risks, such as credit, market and operational risk, they should be managed effectively in order to have better performance in the industry. In this framework, it is recommended that governments should make necessary regulations for risk management activities of the banks and follow the banks to understand whether they take these actions or not. With the help of this situation, these risks can be managed more effectively. This situation has a positive influence on the performance of the banking industry.

In this study, the impact of government policies on the banking sector is evaluated. By using fuzzy DEMATEL approach, five different government policies related to the banking industry are weighted. In the future studies, according to these weighted government policies, the success of the E7 countries' governments regarding banking industry can be measured. For this purpose, different methods can be taken into consideration, such as fuzzy TOPSIS and fuzzy MOORA.

References

- Abdrahamane, K., Xi, L., Alpha, B. B., & Kargbo, M. (2017). An Empirical Study on Government Regulation, Bank Risk and Bank Performance: Case of Mali. *Journal of Management*, 5(1), 1-8.
- Abdullah, L., & Zulkifli, N. (2015). Integration of fuzzy AHP and interval type-2 fuzzy DEMATEL: An application to human resource management. *Expert Systems with Applications*, 42(9), 4397-4409.
- Addae, B. A., Zhang, L., Zhou, P., & Wang, F. (2019). Analyzing barriers of Smart Energy City in Accra with two-step fuzzy DEMATEL. *Cities*, 89, 218-227.
- Ahmed, F., Rafay, A., & Ahmed, A. (2018). Dividend Payout Policy of Conventional Banking and Islamic Banking in Pakistan. *Al-Iqtishad Journal of Islamic Economics*, 10(1), 135-152.

- Aiyar, S., Calomiris, C. W., & Wieladek, T. (2015). Bank capital regulation: Theory, empirics, and policy. *IMF Economic Review*, 63(4), 955-983.
- Aldayel, M., & Fragouli, E. (2018). Risk management and performance: a case study of credit risk management in commercial banks. *The Business & Management Review*, 10(1), 169-183.
- Al-Janadi, Y., Abdul Rahman, R., & Alazzani, A. (2016). Does government ownership affect corporate governance and corporate disclosure? Evidence from Saudi Arabia. *Managerial Auditing Journal*, 31(8/9), 871-890.
- Arora, R. (2017). Government intervention and financial sector development. In *Development Finance* (pp. 53-78). Palgrave Macmillan, London.
- Asimakopoulous, P., & Asimakopoulous, S. (2017). Fiscal policy with banks and financial frictions. *Journal of Financial Stability*.
- Ayadi, R., Naceur, S. B., Casu, B., & Quinn, B. (2016). Does Basel compliance matter for bank performance?. *Journal of Financial Stability*, 23, 15-32.
- Baykasoğlu, A., Kaplanoğlu, V., Durmuşoğlu, Z. D., and Şahin, C. (2013), "Integrating fuzzy DEMATEL and fuzzy hierarchical TOPSIS methods for truck selection", *Expert Systems with Applications*, Vol.40, No.3, pp.899-907.
- Bhagat, S., & Bolton, B. (2019). Corporate governance and firm performance: The sequel. *Journal of Corporate Finance*, 58, 142-168.
- Bharati, R., & Jia, J. (2018). Do bank CEOs really increase risk in vega? Evidence from a dynamic panel GMM specification. *Journal of Economics and Business*, 99, 39-53.
- Buil, I., Catalán, S., & Martínez, E. (2016). The importance of corporate brand identity in business management: An application to the UK banking sector. *BRQ Business Research Quarterly*, 19(1), 3-12.
- Cable, V. (2014). Observations on the UK banking industry. *International Review of Financial Analysis*, 36, 84-86.
- Calomiris, C. W., & Carlson, M. (2016). Corporate governance and risk management at unprotected banks: National banks in the 1890s. *Journal of Financial Economics*, 119(3), 512-532.
- Casu, B., Deng, B., & Ferrari, A. (2017). Post-crisis regulatory reforms and bank performance: lessons from Asia. *The European Journal of Finance*, 23(15), 1544-1571.
- Cegarra-Navarro, J. G., Jiménez-Jiménez, D., & Garcia-Perez, A. (2019). An integrative view of knowledge processes and a learning culture for ambidexterity: Towards improved organisational performance in the banking sector. *IEEE Transactions on Engineering Management*, In-press.
- Chazi, A., Khallaf, A., & Zantout, Z. (2018). Corporate governance and bank performance: Islamic versus non-Islamic banks in GCC countries. *The Journal of Developing Areas*, 52(2), 109-126.
- D'Anselmi, P. (2018). Current Issues in Corporate Social Responsibility. An International Consideration. *Amfiteatru Economic*, 20(49), 820-826.
- De Haan, J., & Vlahu, R. (2016). Corporate governance of banks: A survey. *Journal of Economic Surveys*, 30(2), 228-277.
- Dincer, H. (2018). HHI-based evaluation of the European banking sector using an integrated fuzzy approach. *Kybernetes*.
- Dinçer, H., & Yüksel, S. (2018). Financial sector-based analysis of the G20 economies using the integrated decision-making approach with DEMATEL and TOPSIS. In *Emerging trends in banking and finance* (pp. 210-223). Springer,

Cham.

Dinçer, H., Hacıoğlu, Ü., & Yüksel, S. (2017). Balanced scorecard based performance measurement of European airlines using a hybrid multicriteria decision making approach under the fuzzy environment. *Journal of Air Transport Management*, 63, 17-33.

Dinçer, H., Uzunkaya, S. S., & Yüksel, S. (2019c). An IT2-Based Hybrid Decision-Making Model Using Hesitant Fuzzy Linguistic Term Sets for Selecting the Development Plan of Financial Economics. *International Journal of Computational Intelligence Systems*, 12(2), 460-473.

Dinçer, H., Yüksel, S., & Martínez, L. (2019a). Interval type 2-based hybrid fuzzy evaluation of financial services in E7 economies with DEMATEL-ANP and MOORA methods. *Applied Soft Computing*, 79, 186-202.

Dinçer, H., Yüksel, S., & Martínez, L. (2019b). Analysis of balanced scorecard-based SERVQUAL criteria based on hesitant decision-making approaches. *Computers & Industrial Engineering*, 131, 1-12.

Dinçer, H., Yüksel, S., & Şenel, S. (2018). Analyzing the global risks for the financial crisis after the great depression using comparative hybrid hesitant fuzzy decision-making models: policy recommendations for sustainable economic growth. *Sustainability*, 10(9), 3126.

Dinçer, H., Yüksel, S., Korsakien, R., Raišien, A. G., & Bilan, Y. (2019d). IT2 hybrid decision-making approach to performance measurement of internationalized firms in the baltic states. *Sustainability*, 11(1), 296.

Dinçer, H., Yüksel, S., Yazici, M., & Pınarbaşı, F. (2019e). Assessing Corporate Social Responsibilities in the Banking Sector: As a Tool of Strategic Communication During the Global Financial Crisis. In *Handbook of Research on Global Issues in Financial Communication and Investment Decision Making* (pp. 1-27). IGI Global.

Dong, J., & Huo, H. (2017). Identification of financing barriers to energy efficiency in small and medium-sized enterprises by integrating the fuzzy delphi and fuzzy DEMATEL Approaches. *Energies*, 10(8), 1172.

Elamer, A. A., & Benyazid, I. (2018). The impact of risk committee on financial performance of UK financial institutions. *International Journal of Accounting and Finance*, Forthcoming.

Eta, A. E., & Anabori, M. B. (2015). Financial sector reforms and economic growth in Nigeria. *International Journal of Economics, Commerce and Management*, 3(9), 150-171.

Fajembola, O. D., Rahman, N. A. A., & Rus, R. M. (2018). The Relationship between the Risk Management Committee and the Chief Risk Officer with the Stability of Nigerian Banks. *system*, 13(1), 73-86.

Fijałkowska, J., Zyznarska-Dworczak, B., & Garsztka, P. (2018). Corporate social-environmental performance versus financial performance of banks in Central and Eastern European countries. *Sustainability*, 10(3), 772.

García-Meca, E., García-Sánchez, I. M., & Martínez-Ferrero, J. (2015). Board diversity and its effects on bank performance: An international analysis. *Journal of Banking & Finance*, 53, 202-214.

García-Palacios, J. H., Hasman, A., & Samartín, M. (2014). Banking crises and government intervention. *Journal of Financial Stability*, 15, 32-42.

García-Sánchez, I. M., García-Meca, E., & Cuadrado-Ballesteros, B. (2017). Do financial experts on audit committees matter for bank insolvency risk-taking? The monitoring role of bank regulation and ethical policy. *Journal of Business Research*, 76, 52-66.

Gertler, M., Kiyotaki, N., & Queralto, A. (2012). Financial crises, bank risk exposure and government financial policy. *Journal of Monetary Economics*, 59, S17-S34.

- Hasman, A., López, Á. L., & Samartı, M. (2011). Government, taxes and banking crises. *Journal of Banking & Finance*, 35(10), 2761-2770.
- Hussein, K. (2016). Bank-Level Stability Factors and Consumer Confidence—A Comparative Study of Islamic and Conventional Banks' Product Mix. In *Islamic Finance* (pp. 86-104). Palgrave Macmillan, Cham.
- Ibáñez-Hernández, F. J., Peña-Cerezo, M. A., & Araujo-de-la-Mata, A. (2018). Corporate governance and procyclicality in a banking crisis: Empirical evidence and implications. *Finance Research Letters*.
- Idowu, S. O. (2018). Current Issues in Corporate Social Responsibility: An Introduction. In *Current Issues in Corporate Social Responsibility* (pp. 1-7). Springer, Cham.
- Karimalis, E. N., & Nomikos, N. K. (2018). Measuring systemic risk in the European banking sector: A Copula CoVaR approach. *The European Journal of Finance*, 24(11), 944-975.
- Kosmidou, K., Kousenidis, D., Ladas, A., & Negkakis, C. (2017). Determinants of risk in the banking sector during the European Financial Crisis. *Journal of Financial Stability*, 33, 285-296.
- Köster, H., & Pelster, M. (2017). Financial penalties and bank performance. *Journal of Banking & Finance*, 79, 57-73.
- Kupiec, P. H., & Ramirez, C. D. (2013). Bank failures and the cost of systemic risk: Evidence from 1900 to 1930. *Journal of Financial Intermediation*, 22(3), 285-307.
- Kusuma, H., & Ayumardani, A. (2016). The corporate governance efficiency and Islamic bank performance: an Indonesian evidence. *Polish Journal of Management Studies*, 13(1), 111-120.
- Love, I., & Rachinsky, A. (2015). Corporate governance and bank performance in emerging markets: Evidence from Russia and Ukraine. *Emerging Markets Finance and Trade*, 51(sup2), S101-S121.
- Ly, K. C. (2015). Liquidity risk, regulation and bank performance: Evidence from European banks. *Global Economy and Finance Journal*, 8(1), 11-33.
- Mercylynne, M. W., & Omagwa, J. (2017). Credit Risk Management and Financial Performance Of Selected Commercial Banks In Kenya. *Journal of Business and Management (IOSR-JBM)*, 19(11), 92-98.
- Mergaerts, F., & Vander Vennet, R. (2016). Business models and bank performance: A long-term perspective. *Journal of Financial Stability*, 22, 57-75.
- Méró, K., & Piroška, D. (2016). Banking Union and banking nationalism—Explaining opt-out choices of Hungary, Poland and the Czech Republic. *Policy and Society*, 35(3), 215-226.
- Mollah, S., & Zaman, M. (2015). Shari'ah supervision, corporate governance and performance: Conventional vs. Islamic banks. *Journal of Banking & Finance*, 58, 418-435.
- Najafinasab, F., Karbassi, A. R. and Ghoddousi, J. (2015), "Fuzzy analytic network process approach to evaluate land and sea criteria for land use planning in coastal areas", *Ocean & Coastal Management*, Vol.116, pp.368-381.
- Namutenda, O. K., & Muturi, W. (2017). Effect of lending policies on financial performance of microfinance institutions in Kisii county, Kenya: A case study of Kenya Women Finance Trust. *International Journal of Social Science and Information Technology*, 2210-2219.
- Naushad, M., & Malik, S. A. (2015). Corporate governance and bank performance: a study of selected banks in GCC region. *Asian Social Science*, 11(9), 226.
- Olabamiji, O., & Michael, O. (2018). Credit management practices and bank performance: Evidence from first bank. *South Asian Journal of Social Studies and Economics*, 1-10.

Olamide, F. T., Azeez, O. T., & Adewale, O. A. (2019). The corporate tax planning and financial performance of systemically important banks in Nigeria. *Ekonomski horizonti*, 21(1), 15-28.

Opricovic, S., and Tzeng, G. H. (2003), "Defuzzification within a multicriteria decision model", *International Journal of Uncertainty, Fuzziness and Knowledge-Based Systems*, Vol.11, No.5, pp.635-652.

Orazalin, N., Mahmood, M., & Jung Lee, K. (2016). Corporate governance, financial crises and bank performance: lessons from top Russian banks. *Corporate Governance: The international journal of business in society*, 16(5), 798-814.

Pandey, A., & Kumar, A. (2017). Commentary on "Evaluating the criteria for human resource for science and technology (HRST) based on an integrated fuzzy AHP and fuzzy DEMATEL approach". *Applied Soft Computing*, 51, 351-352.

Phan, H. T. M., Daly, K., & Akhter, S. (2016). Bank efficiency in emerging Asian countries. *Research in International Business and Finance*, 38, 517-530.

Psillaki, M., & Mamatzakis, E. (2017). What drives bank performance in transitions economies? The impact of reforms and regulations. *Research in International Business and Finance*, 39, 578-594.

Saerang, D. P., Tulung, J. E., & Ogi, I. (2018). The influence of executives' characteristics on bank performance: The case of emerging market. *Journal of Governance and Regulation*, 7(4).

Salim, R., Arjomandi, A., & Seufert, J. H. (2016). Does corporate governance affect Australian banks' performance?. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 43, 113-125.

Schimmelfennig, F. (2016). A differentiated leap forward: spillover, path-dependency, and graded membership in European banking regulation. *West European Politics*, 39(3), 483-502.

Sheedy, E., & Griffin, B. (2018). Risk governance, structures, culture, and behavior: A view from the inside. *Corporate Governance: An International Review*, 26(1), 4-22.

Srivastav, A., & Hagendorff, J. (2016). Corporate governance and bank risk taking. *Corporate Governance: An International Review*, 24(3), 334-345.

Sun, P. H., Mohamad, S., & Ariff, M. (2017). Determinants driving bank performance: A comparison of two types of banks in the OIC. *Pacific-Basin Finance Journal*, 42, 193-203.

Thabet, A., & Alaeddin, O. (2018). Management Accounting Systems and Credit Risk Management Policies and Practices towards Organizational Performance in Palestinian Commercial Banks. *International Journal of Engineering & Technology*, 7(3.25), 626-632.

Tooranloo, H. S., Azadi, M. H., & Sayyahpoor, A. (2017). Analyzing factors affecting implementation success of sustainable human resource management (SHRM) using a hybrid approach of FAHP and type-2 fuzzy DEMATEL. *Journal of cleaner production*, 162, 1252-1265.

Tunay, K. B., & Yüksel, S. (2017). The relationship between corporate governance and foreign ownership of the banks in developing countries. *Contaduría y administración*, 62(5), 1627-1642.

Uygun, Ö. and Dede, A. (2016), "Performance evaluation of green supply chain management using integrated fuzzy multi-criteria decision making techniques", *Computers & Industrial Engineering*, Vol.102, pp.502-511.

Uygun, Ö., Kaçamak, H., and Kahraman, Ü. A. (2015), "An integrated DEMATEL and Fuzzy ANP techniques for evaluation and selection of outsourcing provider for a telecommunication company", *Computers & Industrial Engineering*, Vol.86, pp.137-146.

Verhoest, K., Petersen, O. H., Scherrer, W., & Soeipto, R. M. (2015). How do governments support the develop-

ment of public private partnerships? Measuring and comparing PPP governmental support in 20 European countries. *Transport Reviews*, 35(2), 118-139.

Yeh, T. M. and Huang, Y. L. (2014). "Factors in determining wind farm location: Integrating GQM, fuzzy DEMATEL, and ANP", *Renewable Energy*, Vol.66, pp.159-169.

Yüksel, S., & Kavak, P. T. (2019). Do Financial Investment Decisions Affect Economic Development?: An Analysis on Mortgage Loans in Turkey. In *Handbook of Research on Global Issues in Financial Communication and Investment Decision Making* (pp. 168-191). IGI Global.

Yüksel, S., Dinçer, H., & Emir, S. (2017). Comparing the performance of Turkish deposit banks by using DEMATEL, Grey Relational Analysis (GRA) and MOORA approaches. *World Journal of Applied Economics*, 3(2), 26-47.

Zayernyuk, V. M., Chernikova, L. I., Leonova, V. P., Mukhomorova, I. V., & Belokhvostova, N. V. (2015). Stress testing as a tool for assessing systemic risk of organizations of the Russian banking sector. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 6(3 S3), 157.

APPENDIX

Appendix A: Direct relation fuzzy matrix for Decision Maker 1

Criteria	C1			C2			C3			C4			C5		
C1	0	0	0	0.5	0.75	1	0.25	0.5	0.75	0.5	0.75	1	0.25	0.5	0.75
C2	0.25	0.5	0.75	0	0	0	0.25	0.5	0.75	0.25	0.5	0.75	0.25	0.5	0.75
C3	0.25	0.5	0.75	0.5	0.75	1	0	0	0	0.25	0.5	0.75	0.25	0.5	0.75
C4	0.25	0.5	0.75	0.5	0.75	1	0.25	0.5	0.75	0	0	0	0.5	0.75	1
C5	0.5	0.75	1	0.75	1	1	0.75	1	1	0.5	0.75	1	0	0	0

Appendix B: Direct relation fuzzy matrix for Decision Maker 2

Criteria	C1			C2			C3			C4			C5		
C1	0	0	0	0.5	0.75	1	0.25	0.5	0.75	0.5	0.75	1	0	0.25	0.5
C2	0.25	0.5	0.75	0	0	0	0.25	0.5	0.75	0	0.25	0.5	0.25	0.5	0.75
C3	0.25	0.5	0.75	0.5	0.75	1	0	0	0	0.25	0.5	0.75	0	0.25	0.5
C4	0	0.25	0.5	0.5	0.75	1	0.25	0.5	0.75	0	0	0	0.5	0.75	1
C5	0.5	0.75	1	0.75	1	1	0.75	1	1	0.5	0.75	1	0	0	0

Appendix C: Direct relation fuzzy matrix for Decision Maker 3

Criteria	C1			C2			C3			C4			C5		
C1	0	0	0	0.5	0.75	1	0.5	0.75	1	0.75	1	1	0.25	0.5	0.75
C2	0.25	0.5	0.75	0	0	0	0	0.25	0.5	0.25	0.5	0.75	0.25	0.5	0.75
C3	0.25	0.5	0.75	0.75	1	1	0	0	0	0.25	0.5	0.75	0	0.25	0.5
C4	0.25	0.5	0.75	0.5	0.75	1	0.25	0.5	0.75	0	0	0	0.5	0.75	1
C5	0.5	0.75	1	0.75	1	1	0.75	1	1	0.5	0.75	1	0	0	0

Appendix D: Direct relation fuzzy matrix for Decision Maker 4

Criteria	C1			C2			C3			C4			C5		
C1	0	0	0	0.5	0.75	1	0.5	0.75	1	0.5	0.75	1	0.5	0.75	1
C2	0.5	0.75	1	0	0	0	0.25	0.5	0.75	0.25	0.5	0.75	0.25	0.5	0.75
C3	0.25	0.5	0.75	0.25	0.5	0.75	0	0	0	0.25	0.5	0.75	0.25	0.5	0.75
C4	0.5	0.75	1	0.5	0.75	1	0.25	0.5	0.75	0	0	0	0.25	0.5	0.75
C5	0.5	0.75	1	0.75	1	1	0.75	1	1	0.5	0.75	1	0	0	0

Appendix E: Direct relation fuzzy matrix for Decision Maker 5

Criteria	C1			C2			C3			C4			C5		
C1	0	0	0	0.75	1	1	0.25	0.5	0.75	0.5	0.75	1	0.25	0.5	0.75
C2	0.25	0.5	0.75	0	0	0	0.25	0.5	0.75	0.5	0.75	1	0.5	0.75	1
C3	0.25	0.5	0.75	0.5	0.75	1	0	0	0	0.5	0.75	1	0.25	0.5	0.75
C4	0.5	0.75	1	0.5	0.75	1	0.25	0.5	0.75	0	0	0	0.75	1	1
C5	0.5	0.75	1	0.75	1	1	0.75	1	1	0.5	0.75	1	0	0	0

Appendix F: Difference Matrix (I-X_i)

	C1	C2	C3	C4	C5
C1	1.000	-0.138	-0.088	-0.138	-0.063
C2	-0.075	1.000	-0.050	-0.063	-0.075
C3	-0.063	-0.125	1.000	-0.075	-0.038
C4	-0.075	-0.125	-0.063	1.000	-0.125
C5	-0.125	-0.188	-0.188	-0.125	1.000

Appendix G: Difference Matrix ($I-X_m$)

	C1	C2	C3	C4	C5
C1	1.000	-0.200	-0.150	-0.200	-0.125
C2	-0.138	1.000	-0.113	-0.125	-0.138
C3	-0.125	-0.188	1.000	-0.138	-0.100
C4	-0.138	-0.188	-0.125	1.000	-0.188
C5	-0.188	-0.250	-0.250	-0.188	1.000

Appendix H: Difference Matrix ($I-X_u$)

	C1	C2	C3	C4	C5
C1	1.000	-0.250	-0.213	-0.250	-0.188
C2	-0.200	1.000	-0.175	-0.188	-0.200
C3	-0.188	-0.238	1.000	-0.200	-0.163
C4	-0.200	-0.250	-0.188	1.000	-0.238
C5	-0.250	-0.250	-0.250	-0.250	1.000

Appendix I: Inverse Matrix of ($I-X_u$)

	C1	C2	C3	C4	C5
C1	1.234	0.481	0.376	0.422	0.337
C2	0.310	1.253	0.302	0.317	0.301
C3	0.306	0.419	1.204	0.331	0.278
C4	0.351	0.465	0.355	1.248	0.377
C5	0.451	0.595	0.514	0.475	1.279

Appendix K: Inverse Matrix of ($I-X_u$)

	C1	C2	C3	C4	C5
C1	2.109	1.473	1.266	1.361	1.219
C2	1.142	2.118	1.109	1.179	1.098
C3	1.148	1.328	1.974	1.203	1.087
C4	1.258	1.451	1.232	2.142	1.235
C5	1.414	1.593	1.395	1.471	2.160

Appendix L: Total Influence Matrix for X_l

	C1	C2	C3	C4	C5
C1	0.051	0.204	0.134	0.181	0.109
C2	0.105	0.057	0.087	0.100	0.102
C3	0.095	0.170	0.037	0.110	0.071
C4	0.121	0.193	0.116	0.057	0.159
C5	0.184	0.280	0.242	0.194	0.066

Appendix M: Total Influence Matrix for X_m

	C1	C2	C3	C4	C5
C1	0.234	0.481	0.376	0.422	0.337
C2	0.310	0.253	0.302	0.317	0.301
C3	0.306	0.419	0.204	0.331	0.278
C4	0.351	0.465	0.355	0.248	0.377
C5	0.451	0.595	0.514	0.475	0.279

Appendix N: Total Influence Matrix for X_u

	C1	C2	C3	C4	C5
C1	1.109	1.473	1.266	1.361	1.219
C2	1.142	1.118	1.109	1.179	1.098
C3	1.148	1.328	0.974	1.203	1.087
C4	1.258	1.451	1.232	1.142	1.235
C5	1.414	1.593	1.395	1.471	1.160

Appendix O: The values of x_j^{ls} and x_j^{rs}

	x_j^{ls}	x_j^{rs}	x_j^{ls}	x_j^{rs}	x_j^{ls}	x_j^{rs}	x_j^{ls}	x_j^{rs}	x_j^{ls}	x_j^{rs}
C1	0.114	0.461	0.253	0.589	0.195	0.526	0.223	0.555	0.173	0.507
C2	0.191	0.555	0.149	0.534	0.184	0.545	0.194	0.565	0.185	0.542
C3	0.179	0.521	0.248	0.587	0.114	0.454	0.195	0.539	0.161	0.500
C4	0.181	0.522	0.245	0.586	0.182	0.517	0.120	0.474	0.198	0.523
C5	0.215	0.542	0.287	0.605	0.249	0.552	0.226	0.557	0.122	0.454

Appendix P: The values of x_j^{crisp}

C1	0.233	0.401	0.326	0.361	0.300
C2	0.339	0.297	0.329	0.347	0.328
C3	0.312	0.396	0.230	0.333	0.288
C4	0.313	0.394	0.312	0.244	0.327
C5	0.348	0.433	0.377	0.365	0.236

Appendix Q: The values of f_{ij}

C1	0.382	0.621	0.514	0.565	0.478
C2	0.437	0.391	0.425	0.446	0.424
C3	0.439	0.549	0.334	0.467	0.408
C4	0.494	0.606	0.492	0.398	0.513
C5	0.597	0.727	0.642	0.623	0.426

KİTAP DEĞERLENDİRMESİ

**Tag el-Din'in "Ekonominin Temelleri:
Ahlaki bir Yaklaşım" Adlı Kitabının Tahlili**Zeyneb Hafsa Orhan ¹**Giriş**

İslam ekonomisi ya da iktisadına dair genel bir çerçeve çizen, giriş niteliğindeki kitapların sayısı, son birkaç seneye gelinceye değin çok azdı. Ahmet Tabakoğlu'nun İslam İktisadına Giriş kitabı bu anlamda yeri ayrı olan bir kitaptır. Buna ilaveten birkaç tane de çeviri kitap bulunmaktadır; M. A. Mannan'ın İslam Ekonomisi: Teori ve Pratik, Mahmud Ebussuud'un İslami İktisad'ın Esasları gibi. 2016'da kurulan İKAM'ın (İslam İktisadı Araştırma Merkezi) İktisat Yayınları aracılığıyla yayınladığı çeviri eserlerle bu konudaki literatür son birkaç senede oldukça zenginleşmiştir: Monzer Kahf İslam İktisadının Temelleri: Kurumlar ve Kuramlar; Ali Muhyiddin Karadağı İslam İktisadına Giriş gibi. Bunlara eklenebilecek yeni bir eser şudur; Seif Tag el-Din'in Ekonominin Temelleri: Ahlaki Bir Yaklaşım. Bizim de bu yazıda kitap analizini yapacağımız kitap budur. Fark edileceği üzere bu kitabın başlığında doğrudan İslam ekonomisinin temelleri tarzında bir ifade yer almamaktadır. Bunun sebeplerine aşağıda değinilecektir.

Seif Tag el-Din, lisansını Hartum Üniversitesi Ekonomi ve İstatistik Bölümü'nden, yüksek lisans derecesini Glasgow Üniversitesi İstatistik Bölümü'nden ve doktorasını Edinburgh Üniversitesi, Ekonomi Bölümünden almıştır. Bu eğitim geçmişinden de anlaşılacağı üzere El-Din, ekonominin de özellikle ampirik kısmına dair oldukça yetkin bir isimdir. Halihazırda Suudi Arabistan'daki Imam Mohamed bin Saud İslam Üniversitesi'nde ekonomi profesörlüğü yapan el-Din, 2015 yılında İslam Kalkınma Bankası tarafından İslam İktisat Ödülü'ne layık görülmüştür.

Ekonominin Temelleri: Ahlaki bir Yaklaşım, Seif I. Tag el-Din İktisat Yayınları, 2020 - 409 sayfa

¹ Doç Dr., İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi

hafsa.orhan@izu.edu.tr.

Zeyneb Hafsa Orhan <https://orcid.org/0000-0002-7515-910X>

• Geliş/Received - 3.11.2020 • Kabul/Accepted - 13.01.2021

Kitabın Tahlili

Kitabın İsmi, İçeriği ve Amacı

Kitap iki ciltten oluşmaktadır; İslam ahlâk politikasının metodolojisi ve piyasa ve piyasa dışı faktörler. İlk cildin içerisinde iki kısım yer almaktadır; iktisat tarihindeki akımlar ve ahlâk politikası ve metodoloji sorunu. İkinci ciltte de iki kısım yer almaktadır; piyasa sektörü ve piyasa dışı sektör. Kitabın bu içeriklendirmesinden hareketle yazarın ilkin mevcut iktisadi teorinin metodolojisini, ardından da İslam iktisadının metodolojisini tartışmaya açtığı söylenebilir. Bunun ardından ise piyasa bazlı (faiz versus ticaret, mübadele ve para gibi) konuların yanı sıra piyasa bazlı olmayan pratikteki (zekât ve vakıf) önemli konulara değinilmektedir. Bölümleme ile ilgili olarak her ne kadar yazarın kendi içerisinde teori ve pratik sıralamasına dayalı bir şema takip etmeye çalıştığı görülse de bazı alt bölümlerin çok kısa oluşu, konular arası geçiş için yeterli bağlantı olmaması gibi sebeplerle kitabın takibinin yer yer zayıfladığı söylenebilir.

Kitabın başlığı (İngilizce orjinal başlığı şudur; Economic Moral Policy: An Islamic Approach), kitabı diğer İslam ekonomisine giriş ya da İslam ekonomisi temelleri kitaplarından ayıran özelliği de ortaya koymaktadır. Çünkü başlıktan da anlaşılacağı üzere El-Din, ekonominin bir doğa bilimi değil, bir ahlâk bilimi olduğunu ve kitabıyla amaçladığı şeyin de İslam iktisadını ekonomi politiğin ahlâki niteliği ile ilgili bir ekonomi bilimi olarak örneklemek olduğunu dile getirmektedir. Bu bağlamda yazar, kitabının temel metodolojik yönelimini “ahlâki politika” (moral policy) olarak konumlandırmaktadır. Ahlâki politika ona göre “... dağıtımsal adaleti, yoksulluğun ortadan kaldırılmasını, insan haysiyetini, aile bütünlüğünü ve sosyal uyumu da kapsayan bir terim olan eşitlikçi sosyoekonomik refaha erişme yolunda davranışsal değerlerin harekete geçirilmesi ve kurumsallaştırılması için uygun araçlara yönelik bir araştırma olarak tanımlanabilir.” (s. 6). El-Din bununla birlikte pozitif iktisadın esas temeli ile iktisadi politika için uygun ahlâki standartların oluşturulması arasında herhangi bir çelişki görmemektedir. Dolayısıyla yazarın ve dahi kitabın temel sorusu, standart bir ekonomi ders kitabının uygun ahlâki içerik ile nasıl düzenleneceği mevzudur ki kitabın yukarıda bahsi geçen içeriği düşünüldüğünde yazarın sırasıyla teorik (mikroekonomik) ve pratik (makroekonomik) konulara odaklanarak bu amacı gerçekleştirmeye çalıştığı görülecektir. Netice itibariyle yazar, kitabın temel amacını şöyle ortaya koymaktadır: “... İslam iktisadını, pozitif ekonomi yönteminin bir eleştirisinden ziyade (yani heterodoks bir yapıdan ziyade) kapitalist sistemlerdeki politikaların ahlâki niteliğine yönelik bir eleştiri olarak resmetmektedir.” (s. 13). Bu noktada şu sorulabilir; bu alıntılanan amaç, Amartya Sen’in gibi görüşlerden ne gibi bir farklılığa sahiptir? Buradaki temel fark, pozitif iktisada dâhil edilmesi arzu edilen ahlâkiliğin dayanağının İslami karakterde olmasıdır.

Teori

Yukarıda ortaya konan temel amaç olan İslam iktisadını pozitif iktisadın ahlaki bir versiyonu olarak ortaya koymaktan hareketle yazar, ana akım ekonominin üç temel yapı taşını oluşturan fayda teorisi, verimlilik teorisi (marjinal verimlilik) ve serbest piyasa ekonomisinin tarihsel izlerini takip etmeye

geçmektedir. Kanaatimizce bu özellik, El-Din'in çalışmasını İslam iktisadını "ahlaki kapitalizm" olarak tanımlayan görüşlerden de ayırtılmaktadır zira yazar ciddi bir teorik ve analitik incelemeye yer vermektedir.

Yazar, söz konusu teorik inceleme için öncelikle pozitif ekonomi yönteminin tarihi gelişimine odaklanmaktadır. Bu bağlamda merkantilizm, Adam Smith'in kitabı ve politik iktisadın doğuşu, Bentham ve fayda teorisi, Senior-Mill-Cairnes üçlüsü ve iktisat metodolojisinin gelişimi incelenmiştir. Bahsi geçen süreçte ekonomi-din ayrımı oluşmuş, insan yapımı bir ahlâk kavramının ortaya çıkışı söz konusu olmuş, pozitif (olan) ile normatifin (olması gereken/istenen) arası açılmıştır. El-Din, bu noktada pozitif ve normatifin izlerini Arapça'da sürmekte, ilkinin ihbarî, ikincisini inşaî olarak tanımlamaktadır. Buradan da şu sonuca varmaktadır: "... iktisatta pozitif ve normatif ifadeleri açıklık ve mantıksal tutarlılık açısından ayırmak bir şey, normatif disiplinden bağımsız pozitif iktisat için ayrı bir disiplin oluşturmak ise başka bir şeydir." (s. 37). Aslında bu ifade, yazarın amacı için kalkış noktası da olmaktadır zira yazar ilkinde bir sorun görmemekte ve İslam iktisadını da bu tarz bir ayrımın olabileceği varsayımı üzerine kurgulamaktadır. Sonuçta zaten ona göre şöyle bir durum söz konusudur: "Açıktır ki pozitif bilim, ahlâk politikası içerdiğinde normatif boyuttan bağımsız olarak geliştirilemez." (s. 38).

Yazarın pozitif iktisat için ele aldığı ikinci konu, Malthusçu nüfus teorisi ve Ricardocu dağıtım ve değer teorisine dayalı klasik politik iktisattır. Yazar bu bağlamda şu iki sonuca odaklanmaktadır; pozitif iktisadın kapitalist politikalarla paralel yürümesi ve faize dair teorik görüşlerin ortaya çıkışı. Yazar bunlardan ikincisini analitik gerekçelere dayanmaması sebebiyle eleştirirken ilki hususunda ilginç bir şekilde ayırım yapmakta ve ahlâkîlikten kopuşta pozitif iktisadın değil yalnızca kapitalist politikanın sorumlu olduğunu iddia etmektedir ki söz konusu politikalarından bir tanesi, laissez faire'dir.

El-Din'in bundan sonraki inceleme alanı ise fayda, verimlilik ve neoklasik devrimdir. Bu ise daha detayında değer teorisi, marjinalist devrim, faktör fiyatları, marjinal verimlilik analizlerini içermektedir. Bu bağlamda yazar teknik bilgi donanımını ortaya çıkarıp marjinal üretkenlik teorisi ile faiz arasındaki ilişkiyi ve marjinal üretkenlik/verimlilik teorisindeki genel bir yanlış anlaşılmayı açıklamaktadır. Buradan ise neoklasik firma teorisine uzanmaktadır. Yazar bu noktada standart ders kitaplarında firma teorisi ve bilgi arasındaki ilişkisel varsayıma ciddi eleştiriler getirmektedir. Bu noktalar, İslam iktisadının teorisini oturturken dikkate alınması gereken noktalardır. Fakat yazar doğrudan bu tarz bir teori inşasına yönelmemiştir. Kardinal fayda görüşünden ordinal fayda teorisine geçişle birlikte refah ekonomisinin gündeme gelişi ve eleştirileri de yazarın bir diğer odak noktasıdır. Nitekim yazar açıkça şu sonucu dile getirmektedir: "Sosyal refahı münhasıran bireysel faydalara dayalı olarak değerlendiren bir doktrin olarak refahçılık, adalet teorisine aykırı gibi görünmektedir." (s. 74). Bu noktada devreye İslami bir refah kuramının gerekliliği girmektedir. Fakat konunun detaylarına girilmemiştir. İleri çalışmalar için bu da önemli bir noktadır.

İslam iktisadının refaha dair alternatif oluşturma ihtimali bizi genel anlamda iktisat eleştirisine ve bu eleştirinin belli başlı faillerine yönlendirmektedir. Bu bağlamda yazar şu eleştiri gruplarına odaklanmaktadır; Marksistler, Alman Tarihselcileri, Amerikan Kurumsalcıları ve İslami eleştiri. Yazar, asıl odak noktası da olacak olan bu sonuncusuna dair ayrı bir incelemeye geçer ve İslam iktisadi düşüncesinin kökenlerine uzanır. Bu kısım, sırasıyla İbn Kayyim, İbn Rüşd, Gazali, İbn Teymiyye, İbn

Haldun gibi isimler ve onların temel görüşlerini içermekle birlikte İslami bir fayda teorisinin mikro ve makro boyutlarına da değinmektedir. Fakat bahsi geçen isimlerden neden birden teorik meselelere geçildiği ve neden özellikle bu teoriye geçildiği çok net değildir. Bunun bir sebebi muhtemelen yazarın, ilginç bir şekilde, İslami bir fayda teorisinin kökenlerini Gazzali, İbn Teymiyye, İbn Kayyim gibi isimlere dayandırmasındandır: “... İbn Teymiyye, sıradan bir Müslüman için Allah inancı, adalet sevgisi, hayırseverlik ve birbiri ile ilişkili çeşitli toplumsal değerleri içine alan bir fayda fonksiyonu tanımlamıştır. Her ne kadar uhrevi boyut ana akım iktisatta var olmasa da prensip olarak bu, uygun bir fayda fonksiyonudur.” (s. 109). Yazarın Arapça maslaha ve menfaa gibi kavramlardan bugün iktisadi literatürdeki fayda teorisine uzanmaya çalışması ve hatta İbn Teymiyye’nin görüşünü bir “fayda fonksiyonu” olarak tanımlaması, kanaatimizce tartışmaya açıktır. Yazar buradan hareketle İslami refah ekonomisine uzanır: “Arrow’un imkânsızlık kuramının eksik halkası, bireysel fayda fonksiyonunu sosyal refah fonksiyonuna bağlamaya yarayan ahlâk politikasıdır.” (s. 115). Nitekim bu alıntının odak noktası olan “ahlâki politika”, İslam iktisadının pratik ayağına bakan ikinci kısmın temel konusunu oluşturmaktadır.

Pratik

Pratik anlamda ilk ele alınan konu, eşitlik stratejisidir. Bu kapsamda neoklasik tüketicinin faydasının yalnızca kendisiyle sınırlı yapısı eleştirilip İslami çerçevede buna başkalarının faydaları da eklenmektedir. Bu da sosyoekonomik fayda bileşeni olarak adlandırılmaktadır. Bu sosyoekonomik faydayı sağlayan araçların başında yazar faiz yasağını, özellikle sebep açısından anlatmaktadır. Fakat detaylı bir faiz yasağı uygulama metodu ya da sürecine dair kapsamlı bir inceleme yoktur.

Fayda teorisini de içermek üzere İslami makroekonomik yapının temalarını ise yazar şöyle sıralamaktadır; fiyat mekanizması, hakkaniyet stratejisi ve devlet ve hükümet politikası. Fiyat mekanizmasına ilişkin olarak adil fiyat kavramı tartışılmaktadır. Buna göre adil fiyat, normal koşullar altında piyasa/pazarda oluşan fiyattır. Dolayısıyla değer/kıymet ile bir anılmaktadır. Yazar bu fiyat ile rekabetçi, serbest bir piyasa arasında bağlantı kurmaktadır. Serbest rekabetçi piyasadaki bugün ne kastedildiği, İslami değerlerin gerçekten bununla uyumlu olup olmadığı tartışma götürür bir meseledir. Ayrıca yazar bu noktada Smith’in de bağ kurduğu serbest piyasa ve kişisel çıkar arasındaki ilişkiye atıfla kişisel çıkarın aslında bencillik ile aynı olmadığını ispata girişmektedir. Kişisel çıkarı dengeleyen şey olarak ise yardımsever, piyasa dışı davranışı sisteme eklemektedir. Bu tarz davranışların pratiğe geçmesi için kurumlara vurgu yapılmaktadır. Fakat buna dair yalnızca vakıf kurumuna değinilmektedir. Netice itibarıyla yazar üç sektörlü bir makro iktisadi yapı önermektedir: Piyasa sektörü, gönüllü infak sektörü ve hükümet sektörü.

İslam iktisadının pratiğine ilişkin inceleme ve değerlendirme kısmı yeniden metodolojiye uzanmaktadır. Çünkü yazara göre ancak bu sayede şu sorular cevaplandırılabilir; 1. Ahlâk, iktisadi analizin bir parçası olarak nasıl içselleştirilebilir? 2. Pozitif ve normatif iktisat nasıl uzlaştırılabilir? 3. Pozitif iktisada dair bilgi nasıl teşvik edilebilir? Nitekim yazar tek tek bu soruların cevaplandırılmasına çalışmaktadır. Fakat bu cevapların ne derece tatmin edici olduğu ayrıca tartışmalıdır. Bu bağlamda şu notu düşmekte yarar var; yazar, özellikle pozitif ve normatif alanın birleştirilmesi hususunda Zarqa’nın fıkhu’l-iktisad

denilen yöntemine yönelim göstermektedir. Yazar ayrıca pozitif iktisat alanındaki temel metodolojik görüşleri (apriorizm vs. empirizm, post-pozitivist akım, yanlıslamacılık ve araçsalcılık) de incelemekte ve İslam iktisadının bunlardan özellikle apriorizm ile tündengelimcilik ile ilişkisinin altı çizilmektedir.

Yazarın bir sonraki durağı, piyasa sektörünün ahlâki politikasıdır. Bu kapsamda ilk incelenen husus, faize karşı ticarettir. Yazarın bu konudaki artışı, paranın zaman teorisi ve tüketici tercihi eğrisi gibi iktisadi teorik yapıların eleştirel incelemesine de yer vermesidir. Piyasa sektörünün ahlâki politikası açısından ele alınan ikinci konu, faktör kazanımları ve risk getirisidir. Bu kapsamda da neoklasik firma analizini eleştirel bir incelemeye tabi tutmaktadır. Yazara göre İslami açıdan üretim faktörleri şu 5 gruba ayrılabilir: Emek, toprak, sabit sermaye, para sermayesi ve girişimci. Bunlardan da emek ya sabit bir ücret alır (ecr-i has) ya da bir girişimden kâr payı alır (eşr-i müşterek). Toprak, icare (kiralama) hukukunun kapsamına girerken müzaraa tarzı toprak ortaklıklarının geçerliliğine dair tartışmalar olduğu belirtilmektedir. Para sermayesine gelince yazar şunu dile getirmektedir: “Para sermayesi tedarikçilerinin borç yoluyla üretim faaliyetlerine katılamayacak oldukları gerçeği, İslam hukukunda kredi vermenin neden sadece hayırseverlik (infak) işlemleri ile sınırlandırılmış olması gerektiğinin temel nedenidir.” (s. 226). Girişimci içinse kârın sebebi yalnız risk değil, yönetimdir de.

Yazar, neoklasik firma teorisinin bilgi etkinliği kapsamındaki bir optimum sözleşme teorisi olmaktan çok uzak olduğu kanaatinde. Ve bu firmanın da temel özelliği, tamamen faizli finansman fikrine dayanmasıdır. Bu bağlamda yazar kâr paylaşımı ile bunun arasındaki mukayesenin belirsizlik altında modellenmesini bir öneri olarak sunmaktadır ki bizatihi bu modelleme çabasına girişmiş olması oldukça değerlidir. Her ne kadar genel okuyucu için 231-256. sayfalar arasında kalan bu kısım oldukça matematiksel gelse de İslam iktisadının teorik arka planına katkı açısından önemlidir.

Yazarın bir diğer ilgilendiği konu, mübadele ve paradır. Bunun için de İslam hukukundaki mübadeleye ilişkin sözleşmeler ve hükümlerine odaklanmaktadır. Para hususunda ise yazarın nihai düşüncesi nettir: “Altın dinarı İslami para olarak nitelemek veya uygun para standartları olarak altın ve gümüşün tarihi statüsünü geri getirme arzusunun desteklemek için neredeyse hiçbir temel yoktur.” (s. 275). Bu görüş, Adam Abdullah gibi paranın yalnızca altın ya da ona endeksli olması fikrini öne sürenlere karşı durumdur. Yazar, bu bölümü şu önemli tespitle bitirmektedir: “... para, harcama işlevinden biriktirme işlevine doğru kaydıka daha fazla faize meyilli bir yapıya bürünmektedir.” (s. 282).

Neoklasik teoride çok fazla değinilmeyen bir konu olduğu için ve de İslam iktisadı perspektifinden aksaklıkların niteliği ve niceliği farklılaşabileceğinden yazar bu konuya oldukça fazla yer ayırmıştır. Aslında konuya ilişkin bir mukayese, ilginç bir çalışma malzemesi olabilir. Yazar hem bu aksaklıkların analitik incelemesine hem de İslam’da piyasa aksaklıklarının giderilmesinde önemli rol oynayabilecek olan hisbeye odaklanmaktadır.

Piyasa dışı sektör ise yazarın bu kitap kapsamında ele aldığı son konudur. Bunun öncesinde ise politika, siyaset, siyasal İslam ve İslami ekonomi politik gibi kavramları incelemektedir. Vergi, zekât ve vakıf, piyasa dışı sektörler kapsamında incelenen özel alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat tabii ki zekâtın ve vakfın günümüz şartlarında uygulanabilir hale getirilmesi adına kurumsallaştırılması için bu kısa bölümler yeterli gelmemektedir.

Sonuç

Kavram olarak 1930'lardan, daha sistemli çalışmalara ev sahipliği yapması açısından 1970'lerden itibaren varlığını sürdüren İslam ekonomisinin bugün hala tam olarak nasıl nitelenmesi gerektiğine dair—yani bu bir doktrin midir, bir iktisadi ekol müdür yoksa yaygın kanaatin dile getirdiği üzere ayrı bir bilimsel disiplin midir gibi—bir uzlaşma yoktur. El-Din, İslam ekonomisini, kitabın adını da anlatacağı üzere, ayrı bir disiplin yerine bir ekonomi disiplini içerisinde ele almaktadır. Fakat mevcut ekonomi disiplininden farkı, ahlaki politikaya dayanmasıdır. Her ne kadar iddiasını diğer pek çok araştırmacıya kıyasla daha fazla metodolojik temele ve analitik incelemeye dayandırmaya çalışsa da pozitif iktisadın hangi kısımlarının sorgulanmadan alınması gerektiğine dair görüşleri kesinlikle eleştiriye açıktır. Dolayısıyla İslam iktisadını her şeyden önce farklı bir ontolojiye dayandığı için farklı bir sisteme uzandırma girişiminde bulunmaması da sorgulamaya açıktır.

MARUF İKTİSAT

İSLÂM İKTİSADI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
THE JOURNAL OF ISLAMIC ECONOMICS RESEARCH

مجلة بحوث الاقتصاد الاسلامي

marufvakfi.org

f | t marufvakfi

İletişim

Maruf İktisat İslâm İktisadı
Araştırmaları Dergisi
Seyit Nizam Mah. Mevlana Cad. No: 77
Necmettin Aytek Plaza Kat: 8
Zeytinburnu-İstanbul
Telefon: +90 212 510 11 25
• maruf@marufiktisat.com
• editor@marufiktisat.com

MARUF İKTİSAT

MARUF ECONOMICS

الاقتصاد المعروف

İSLÂM İKTİSADI
ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

THE JOURNAL OF ISLAMIC
ECONOMICS RESEARCH

مجلة بحوث الاقتصاد الاسلامي

EISSN: 2757-9360

maruf@marufiktisat.com

editor@marufiktisat.com

marufvakfi.org

f | t marufvakfi